

**MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETO
TEISĖS FAKULTETO
BIOTEISĖS KATEDRA**

VAIVA HENDRIXSON
BIOTEISĖS STUDIJŲ SPECIALIZACIJOS PROGRAMA

**MOKSLO LAISVĖ KAIP TEISĖS KATEGORIJA IR JOS YPATUMAI
BIOMEDICINOS KONTEKSTE**

Magistro baigiamasis darbas

Mokslinis vadovas –
Doc. dr. Jonas Juškevičius

Vilnius, 2008

ANOTACIJA

MOKSLO LAISVĖ KAIP TEISĖS KATEGORIJA IR JOS YPATUMAI BIOMEDICINOS KONTEKSTE

Raktiniai žodžiai: mokslas, mokslo laisvė, moksliniai tyrimai, biomedicina, teisė, biotechnologija.

Šiame magistro darbe nagrinėjama mokslo laisvė kaip teisės kategorija bei atskleidžiami mokslo laisvės ypatumai ir ribos biomedicinoje. Kadangi mokslo laisvės turinys iki šiol yra neaiškus, susidarė prielaidos atsirasti teisiniams ir praktiniams neaiškumams mokslo laisvės reglamentavimo srityje. Esminės problemos, susijusios su mokslo laisvės kaip teisės kategorijos neapibrėžtumu yra mokslo laisvės ribų teisinio reglamentavimo, mokslo laisvės biomedicinoje tapatinimo su teise (laisve) ir mokslo laisvės biomedicinoje tapatinimo su esminiu principu problemos. Todėl šio darbo tikslas – išanalizuoti ir įvertinti mokslo laisvės kaip teisės kategorijos ypatumus biomedicinos kontekste. Magistriniame darbe analizuojama mokslo laisvės teisinio reglamentavimo tarptautiniuose ir nacionaliniuose teisės aktuose raida, nagrinėjama mokslininko teisė (laisvė) atlikti mokslinį tyrimą ir tiriamojo asmens teisė naudotis mokslo pažangos vaisiais bei įvertinami mokslo laisvės ypatumai ir ribos biomedicinoje.

ANNOTATION

FREEDOM OF SCIENCE AS A CATEGORY OF LAW AND ITS PECULIARITIES IN BIOMEDICINE

Key words: science, freedom of science, research, biomedicine, law, biotechnology.

The thesis analyses freedom of science as a category of law and its peculiarities in biomedicine. Freedom of science as a legal category is not adequately regulated and cannot sufficiently provide the legal basis for protecting society against adverse effects resulting from biomedical and technological development. The main problems associated with the regulation of the freedom of science are the problem of regulating the limits of the freedom of science, the problem associated with the conception of the freedom of science as a human right (freedom), and the problem concerned with the conception of the freedom of science as a fundamental principle. Therefore the aim of the thesis was to analyze and evaluate the characteristics of the freedom of science in biomedicine. The thesis analyses the right (freedom) of the scientist to perform research and the right of the investigated subject to enjoy the benefits of scientific progress and its applications, as well as the peculiarities and limitations of the freedom of science in biomedicine.

TURINYS

ĮVADAS	5
DĖSTOMOJI DALIS	9
1. „Mokslo“ samprata	9
2. Mokslo laisvės turinio problematika	10
2.1 Sąsajos tarp mokslo laisvės ir moralės bei religijos	11
2.2 Mokslininko laisvė atlikti mokslinius tyrimus	13
2.3 Tiriamojo asmens teisė naudotis mokslo pažangos vaisiais	14
2.4 Mokslo laisvės ribojimai kitų teisių ir laisvių prasme	16
3. Mokslo laisvės įtvirtinimas teisės aktuose	17
3.1 Mokslo laisvės reglamentavimo tarptautiniuose teisės aktuose raida	18
3.2 Mokslo laisvės biomedicinoje reglamentavimas nacionalinėje teisėje	28
4. Mokslo laisvė kaip žmogaus teisė (laisvė)	32
5. Mokslo laisvė kaip principas	36
6. Mokslo laisvės ypatumai ir ribos biomedicinos ir biotechnologijos moksluose	38
6.1 Tiriamojo asmens teisė laisvai apsispręsti dalyvauti moksliniuose tyrimuose ..	43
6.2 Tyrėjui keliami privalomi profesiniai reikalavimai ir standartai	46
6.3 Asmens privataus gyvenimo apsauga	48
IŠVADOS	50
NAUDOTOS LITERATŪROS SĄRAŠAS	51
SANTRAUKA	55
SUMMARY	57

IVADAS

Temos problematika. Šiandienėje visuomenėje, mokslo ir technologijų amžiuje, mokslas tapo principine vertybe visuomenės vertybių hierarchijoje.¹ Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje ypač suklestėjo vadinamieji „gyvybės mokslai“ (molekulinė biologija, genetika, biochemija, medicina) – įžengėme į biotechnologijų amžių, kuomet mokslo dėka tapo įmanoma dirbtinai modifikuoti žmogaus genofondą, pasirinkti būsimo kūdikio lytį ir panašiai. Šiame procese galime išvelgti mažiausiai du probleminius aspektus – kaip biotechnologijų vystymasis įtakoja teisinę sistemą apskritai, ir kokia yra visuomenės galimybė pasinaudoti mokslo pasiekimais?² Vykstant sparčiai biomedicinos mokslų plėtrai neišvengiamai kyla eilė klausimų, kaip antai: kokia yra su mokslo laisve susijusi rizika? Kur yra mokslinių tyrinėjimų ribos? Ar viskas, kas yra įmanoma biotechnologijos dėka, yra moralu, etiška, teisėta? Kiek toli turi siekti teisės intervencija biomedicinos mokslų srityje? Ar iš viso reikia įstatymiškai reglamentuoti biomedicinos mokslų pažangos pritaikymą praktikoje? Kokie teisės aktai ir kokios institucijos gali įteisinti apsaugos mechanizmus prieš neracionalių mokslo pasiekimų taikymą? Kokie kontrolės instrumentai turėtų būti taikomi privačioms laboratorijoms?³ Kol kas klausimų yra daugiau negu atsakymų. Sunku nuspėti, kur nuves intensyvūs tyrinėjimai gyvybės mokslų srityje, todėl būtinos diskusijos ir išsamūs tyrinėjimai mokslo laisvės teisinio reglamentavimo tema.

Temos aktualumas. Studijuodami mokslo laisvę kaip teisės kategoriją ir įvertinę mūsų nagrinėjamos temos mokslinį ištyrimo lygį, išskirtume tris esmines **problemas**, susijusias su mokslo laisvės kaip teisės kategorijos neapibrėžtumu:

- 1) *mokslo laisvės ribų teisinio reglamentavimo* problema;
- 2) *mokslo laisvės biomedicinoje tapatinimo su teise (laisve)* problema;
- 3) *mokslo laisvės biomedicinoje tapatinimo su esminiu principu* problema.

Akivaizdu, kad mokslo laisvė kaip teisės kategorija teisės doktrinoje yra mažai nagrinėta tema, reikalaujanti išsamesnių studijų. Publikacijų šia tema – ir tai dažniausiai tik filosofinėje plotmėje – tarptautinėse duomenų bazėse skelbia vos keletas Lietuvos ir užsienio mokslininkų. Peršasi išvada, kad mokslo laisvė teisės doktrinoje nėra pakankamai apibrėžta ir sudaro prielaidas teoriniams ir praktiniams neaiškumams mokslo laisvės teisinio reglamentavimo srityje

¹ Juškevičius J. Biotechnologijų iššūkiai: nuo bioetikos link bioteisės // Sveikatos mokslai. 2004, Nr. 3, P. 70-76.

² Garland B. Neuroscience and the Law. Brain, Mind and the Scales of Justice. A Summary Report // <http://www.aaas.org/spp/sfrl/projects/neuroscience/Summary.pdf>; prisijungimo laikas: 2007-01-11.

³ Priddy R. Scientific “Freedom” and group interest//Science limited // <http://home.no.net/rrpriddy/lim/6.html>; prisijungimo laikas: 2006-12-10.

atsirasti. Mokslo laisvės kaip teisės kategorijos ypatumų biomedicinoje analizės būtinumas ir praktinis aktualumas sąlygojo mūsų darbo tyrimo objekto pasirinkimą.

Tyrimo objektas – mokslo laisvės teisinis reglamentavimas.

Tyrimo dalykas – mokslo laisvės kaip teisės kategorijos ypatumai biomedicinoje.

Tyrimo tikslas – išanalizuoti ir įvertinti mokslo laisvės kaip teisės kategorijos ypatumus biomedicinos kontekste.

Darbo tikslui pasiekti iškėlėme šiuos **tyrimo uždavinius**:

- 1) atskleisti mokslo laisvės turinio problemišumą;
- 2) atskleisti mokslo laisvės kaip teisės kategorijos sampratą;
- 3) atskleisti mokslo laisvės teisinius aspektus mokslininko ir tiriamojo asmens atžvilgiu;
- 4) įvertinti mokslo laisvės subjekto problemišumą;
- 5) atskleisti mokslo laisvės ypatumus ir ribas biomedicinoje.

Tyrimo objekto sisteminė analizė. Siekdami darbo tikslo, kompleksiskai naudojome šiuos **tyrimo metodus**:

- 1) mokslo laisvę reglamentuojančių įstatymų analizavimui pasirinkome *lingvistinį metodą*,
- 2) naudojome *literatūros šaltinių analizę* ir taikėme *teisinių dokumentų analizės metodą*,
- 3) skirtingų autorių ir tyrimo kolektyvų gautai informacijai derinti naudojome *lyginimo metodą*,
- 4) siekdami visapusiškai atskleisti mokslo laisvės kaip teisės kategorijos sampratą ir prigimtį bei aiškindami kai kurias problemas ir jų priežastis, *genetiniu ir istoriniu lyginamuoju metodais* analizavome mokslo laisvės kaip teisės kategorijos raidą nacionaliniame ir tarptautiniame lygmenyse,
- 5) apibendrinami naudotą literatūrą ir darydami išvadas bei formuluodami viso darbo teiginius, taikėme *apibendrinimo metodą*.

Pagrindinių sąvokų patikslinimas ir interpretacija

Biotechnologijos – tai integruotas biochemijos, mikrobiologijos ir pramoninių technologijų taikymas, turint tikslą technologiškai išnaudoti mikroorganizmų, ląstelių ar audinių kultūrų bei jų dalelių potencialą.⁴ Biotechnologijos mokslui taip pat priklausytų ir

⁴ Juškevičius J. Biotechnologijų iššūkiai: nuo bioetikos link bioteisės // ten pat.

nanotechnologijos⁵ bei genų inžinerija. Anot akademiko A. Bumelio, biotechnologija – tai mokslas, kuris remdamasis biochemijos, mikrobiologijos, genetikos ir chemijos sukauptomis žiniomis, vykdo technologinius procesus, paremtus mikroorganizmų ir žinduolių ląstelių struktūromis.⁶

Biomedicininiai tyrimai – tai biomedicinos mokslų hipotezių patikrinimas mokslo tiriamaisiais metodais ir žmogaus sveikatos ypatumų pažinimo plėtojimas.⁷

Genetinis metodas – socialinių reiškinių ir procesų tyrimas, paremtas jų atsiradimo ir vystymosi analize. Tai yra vienas iš dialektinio metodo komponentų. Genetinio metodo dėka galima paaiškinti tam tikrų teorijų sąveiką praeityje ir dabartyje, pavyzdžiui, teisės ar moralės normų genezę. Taikant genetinį metodą, būtina išsiaiškinti reiškinių pradines vystymosi sąlygas, svarbiausius vystymosi etapus ir pagrindines vystymosi kryptis bei tendencijas.

Klinikiniai tyrimai – Europos Parlamento ir Tarybos direktyvoje 2001/20/EB „Dėl valstybių narių įstatymų ir kitų teisės aktų, susijusių su geros klinikinės praktikos įgyvendinimu atliekant žmonėms skirtų vaistų klinikinius tyrimus, suderinimo“⁸ nurodyta, kad klinikiniai tyrimai – „tai visi su žmonėmis susiję tyrimai, skiriami atrasti ar patikrinti vieno ar kelių tiriamojo (-ųjų) vaisto (-ų) klinikinį, farmakologinį ir (arba) kitokį farmakodinaminį poveikį, ir (arba) nustatyti nepageidaujamą reakciją į vieną arba kelis tiriamąjį (-uosius) vaistą (-us), ir (arba) ištirti vieno ar kelių tiriamojo (-ųjų) vaisto (-ų) absorbciją, pasiskirstymą, metabolizmą ir šalinimą, siekiant nustatyti jo (-jų) saugumą ir (arba) veiksmingumą“. Lietuvos Respublikos biomedicininio tyrimų etikos įstatyme klinikiniai tyrimai apibrėžiami kaip biomedicininiai tyrimai su gyvais žmonėmis.⁹

Kvazimokslas – tai socialinis, kolektyvinis reiškinys, egzistuojantis tik mokslinėje bendrijoje. Jo pagalba tam tikra mokslininkų grupė siekia išlaikyti ar užgrobti valdžią mokslo bendruomenėje ir diktuoti savo sąlygas, kurios tarnauja politiniams ir ideologiniams interesams. Kvazimokslas dažniausiai įsigali totalitarinėse valstybėse.

Mokslas – istorijos procese susikaupusių ir nuolat didėjančių žinių apie gamtos, visuomenės ir mąstymo raidos dėsningumus sistema.¹⁰ Anot M. M. Karlsono, „mokslas yra sistemiškas kritinio pobūdžio tyrimas, nukreiptas į adekvatų bendriems dėsniams pavaldžių

⁵ Nanomokslo tyrimų objektas apima visus tiek gyvosios tiek negyvosios gamtos darinius, kurių matmenys yra nanometrų dydžio. Gyvybės mokslų prasme visų biodarinių funkcionavimo ir jų imitacijos principai užkoduoti taip pat nano (10^{-9}) skalėje.

⁶ Budvytienė G. Įveikti sunkias ligas padės personaliai pagamintos tabletės // http://www.sicor.lt/lt/disp.php/lt/lt_publications_pub_25; prisijungimo laikas: 2007-01-15.

⁷ Lietuvos Respublikos biomedicininio tyrimų etikos įstatymas // Valstybės žinios. 2000, Nr. [44-1247](#).

⁸ Europos Parlamento ir Tarybos direktyva 2001/20/EB // http://ec.europa.eu/enterprise/pharmaceuticals/eudralex/vol-1/dir_2001_20/dir_2001_20_lt.pdf; prisijungimo laikas: 2008-11-09.

⁹ Lietuvos Respublikos biomedicininio tyrimų etikos įstatymas // ten pat.

¹⁰ Lietuvių kalbos žodynas // <http://www.lkz.lt/dzl.php?12>; prisijungimo laikas: 2007-01-09.

fenomenų suvokimą, besiremiantis pripažintais akivaizdumo standartais, loginiais išvedžiojimais ir solidžia praktika“.¹¹ P. Raatikaineno nuomone, mokslas yra „daugiareikšmė sąvoka“, vieniems galinti reikšti instituciją, kitiems – mokslininkų veiklą, dar kitiems – mokslinės bendruomenės visuotinai pripažįstamas mokslines žinias ir, galiausiai – mokslinius metodus.¹²

Mokslininkas – tyrėjas, atliekantis mokslinius tyrimus ir turintis mokslo laipsnį ir (ar) pedagoginį vardą.¹³ Lietuvių kalbos žodyne mokslininkas apibrėžiamas, kaip „kurios nors mokslo srities specialistas, atliekantis mokslinio tyrimo darbą, gilinantis kurios nors srities mokslo žinias“.¹⁴

Mokslo laisvė – mokslininko teisė laisvai atlikti mokslinius tyrimus bei tiriamojo asmens teisė naudotis mokslo pažanga ir jos praktinio taikymo laimėjimais.¹⁵ M. Weberis mokslo laisvę suprato kaip mokslo ir politikos atskirybę.¹⁶ Anot M. Heidelbergerio, mokslo laisvę sudaro trys komponentai: laisvė *pasirinkti* vieną iš alternatyvių veiksmų, laisvai *atlikti* pasirinktą veiksmą, *gebėjimas suvokti* atliekamą veiksmą.¹⁷

Neklinikiniai tyrimai – tai tyrimai, kuriuose žmonės nėra tyrimo objektas.¹⁸

Paramokslas – (graikiškai *para* - šalia) kaip alternatyva egzistuoja greta tikrojo mokslo.

Pseudomokslas – bandymas įrodyti teiginį nemoksliniais metodais. Pseudomokslininkai dažniausiai domisi nūdienos mokslo aktualijomis ir siekia sensacijų mokslo srityje.

Tyrėjas – tai aukštąjį išsilavinimą turintis asmuo, atliekantis mokslinius tyrimus ir (arba) eksperimentinės plėtros darbus.¹⁹ **Tyrėjas** biomedicinos kontekste yra gydytojas ar asmuo, kuris gali atlikti biomedicininį tyrimą, nes turi atitinkamą išsilavinimą ir pacientų priežiūros patirties.²⁰ Tyrėju taip pat gali būti vadinamas gydytojas arba kitas asmuo, kurio išsilavinimas ir pacientų priežiūros patirtis atitinka Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro nustatytus klinikinių vaistinių preparatų tyrimų reikalavimus; tyrėjas atsako už klinikinį tyrimą, atliekamą tyrimo vietoje.²¹

¹¹ Karlsson M.M. Ar istorija gali būti mokslas? // Kultūros barai. 2005, Nr. 7, P. 8.

¹² Raatikainen P. The scope and limits of value-freedom in science // <http://www.helsinki.fi/collegium/eng/Raatikainen/VALUEFR.pdf>; prisijungimo laikas: 2007-01-09.

¹³ Lietuvos Respublikos mokslo ir studijų įstatymas // Valstybės žinios. 1991, Nr. 7-191.

¹⁴ Lietuvių kalbos žodynas // ten pat.

¹⁵ Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // Valstybės žinios. 2006, Nr. 68-2497.

¹⁶ Raatikainen P. The scope and limits of value-freedom in science // ten pat.

¹⁷ Heidelberger M. The Presumptuous Metaphysics of Free-Will Disdainers // <http://www.uni-tuebingen.de/uni/f07/heidelberger/Heidelberger-FreedomANDScienceMGA221205.pdf>; prisijungimo laikas:2007-01-16.

¹⁸ Ten pat.

¹⁹ Lietuvos Respublikos mokslo ir studijų įstatymas // ten pat.

²⁰ Lietuvos Respublikos biomedicininių tyrimų etikos įstatymas // ten pat.

²¹ Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro įsakymas „Dėl leidimų atlikti klinikinius vaistinių preparatų tyrimus išdavimo, tyrimų atlikimo ir kontrolės tvarkos aprašo patvirtinimo // http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=277308&p_query=&p_tr2=; prisijungimo laikas: 2007-01-15.

Teisinių dokumentų analizė – tai vienas iš dokumentų analizės metodų, pirminių duomenų rinkimas, kai dokumentai naudojami kaip pagrindinis informacijos šaltinis. Teisiniams dokumentams priklauso teismo sprendimai, įstatymai, bet kokie kiti teisės aktai ir mokslinės publikacijos.

Raktiniai žodžiai: mokslas, mokslo laisvė, moksliniai tyrimai, biomedicina, teisė, biotechnologija.

DĖSTOMOJI DALIS

1. „Mokslo“ samprata

1974 metais Jungtinių Tautų Švietimo, Mokslo ir Kultūros organizacija (UNESCO) mokslą apibūdino kaip veiklą, kurioje individas „veikdamas individualiai arba mažose ar didelėse grupėse vykdo organizuotą veiklą, stebėdamas reiškinius ar įvairiomis priemonėmis atlikdamas objektyvius tyrimus, siekiant nustatyti ir įsisavinti priežastines grandis; koordinuotai apibendrina žinių rezultatus sistemiškai juos suvokdamas ir įvertindamas, dažniausiai išreiškiant matematiniais simboliais; tokiu būdu sukuria galimybę naudotis mokslinio tyrimo rezultatais, suprasti procesus ir reiškinius vykstančius gamtoje ir visuomenėje“.²² Toks gana gremėzdiškas mokslo apibrėžimas „mokslo“ sąvokoje talpina, mūsų manymu, dvi svarbiausias mokslo savybes – tai veikla, nukreipta išsiaiškinti gamtoje ir visuomenėje vykstančius procesus bei teikianti galimybę visiems naudotis mokslo pažangos vaisiais. Lietuvių kalbos žodynas mokslą apibrėžia gana lakoniškai, kaip istorijos procese susikaupusių ir nuolat didėjančių žinių apie gamtos, visuomenės ir mąstymo raidos dėsningumus sistemą.²³ Mokslo sąvokos problemišumą lemia tai, kad nėra apskritai susitarta dėl mokslo turinio. Įvairūs mokslininkai mokslą apibrėžia įvairiai. Vokiečių mokslininkas M. Weberis XX a. pradžioje mokslą palygino su žemėlapiu: „jis (mokslas) negali nurodyti mums kur eiti, bet gali parodyti kaip ten patekti“.²⁴ Anot M. M. Karlsono, „mokslas yra sistemiškas kritinio pobūdžio tyrimas, nukreiptas į adekvatų bendriems dėsniams pavaldžių fenomenų suvokimą, besiremiantis pripažintais akivaizdumo standartais, loginiais išvedžiojimais ir solidžia praktika“.²⁵ Globaliu požiūriu mokslas suprantamas kaip kolektyvinė, bendradarbiavimu paremta veikla. Įvairūs mokslai yra susiję tarpusavyje, mokslo

²² Claude R.P. Science in the servis of human rights // http://shr.aaas.org/article15/Reference_Materials/Claude_Science%20in%20the%20Service%20of%20HRs_Intro%20class.pdf; prisijungimo laikas: 2008-11-13.

²³ Lietuvių kalbos žodynas // ten pat.

²⁴ Pagal: Raatikainen P. The scope and limits of value-freedom in science // ten pat.

²⁵ Karlsson M.M. Ar istorija gali būti mokslas? // Kultūros barai. 2005, Nr. 7, P. 8.

plėtra remiasi ankstesniais moksliniais tyrimais. Mokslas, kaip „bandymas suvokti, vadovaujasi metodologiniais standartais, kuriuos pripažįsta ir remia mokslinė bendruomenė“.²⁶ Tačiau pabrėžtina, kad moksle nėra „viskas aišku“, greičiau priešingai – mokslas yra geriausia dirva nuomonių įvairovei ir diskusijoms, kurių dėka galiausiai susiformuoja tam tikra pozicija tam tikram požiūriui.

2. Mokslo laisvės turinio problematika

Kalbant apie mokslą, paprastai turima galvoje „mokslo laisvės“ samprata. Mokslo laisvė dažniausiai suprantama kaip mokslininko teisė laisvai atlikti mokslinius tyrimus bei tiriamojo asmens teisė naudotis mokslo pažanga ir jos praktinio taikymo laimėjimais.²⁷ M. Weberis mokslo laisvę suprato kaip mokslo ir politikos atskirybę.²⁸ Pritariant šiai nuomonei, visgi reikėtų pasakyti, kad tam tikrais atvejais mokslas ir politika turėtų eiti išvien, tarkime, politikos mokslai negali likti moraliai neutralūs. Tačiau politinė santvarka neturi įtakoti mokslo laisvės. Istorijoje randame pavyzdžių, bylojančių apie mokslo laisvės ribojimą kai kuriose valstybėse, kurio pasekmėje klestėjo pseudo-, para- ir kvazimokslas. Tuomet objektyvios žinios moksle nėra įmanomos, o nukreiptos tik kokios nors siauros, dažnai politizuotos mokslo krypties linkme ir „mokslo laisvės“ samprata iš viso praranda savo prasmę. Šiame kontekste norėtųsi pabrėžti mokslo ir studijų institucijų, tokių kaip universitetai, autonomijos svarbą. Dar 1950 metais Nicoje vykusioje tarptautinėje konferencijoje, kurią sušaukė UNESCO, pasaulio valstybių universitetai priėmė rezoliuciją, kuria paskelbė tris kiekvienam universitetui privalomus laikytis visuomeninius principus:

- 1) teisė savarankiškai eiti užsibrėžtu mokslo keliu ir ieškoti teisingų sprendimų;
- 2) skirtingų nuomonių toleravimas ir nepriklausomybė nuo politinių partijų;
- 3) universitetas, kaip socialinė institucija, įpareigota mokymu ir tyrimais skelbti laisvės ir teisingumo, žmonių orumo ir solidarumo principus bei tarptautiniu lygiu teikti materialinę ir moralinę pagalbą.²⁹

Mokslo laisvė kiekvieną akademinės visuomenės narį įpareigoja tobulėti, atliekant mokslinius tyrimus, kurti naujoves ir vystyti neištirtas mokslo sritis. Tačiau mokslo laisvė pagal 1998 m. UNESCO Pasaulinėje aukštojo mokslo konferencijoje paskelbtoje rezoliucijoje

²⁶ Ten pat.

²⁷ Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // ten pat.

²⁸ Raatikainen P. The scope and limits of value-freedom in science // ten pat.

²⁹ IAU Newsletter: Academic Freedom, University Autonomy and Social Responsibility . A statement by the International Association of Universities // <http://www.unesco.org/iau/newsletters/iaunew44.html>; prisijungimo laikas: 2008-11-09.

nustatytus principus yra laisvė vystyti mokslinę veiklą tam tikrame kontekste, kuri nustato visuomenė, atsižvelgdama į etikos taisykles ir tarptautinius standartus, be išorinio spaudimo.³⁰ Universitetų pagrindinis tikslas – mokslo vystymas ir žinių perdavimas. Taigi, neigiant mokslo laisvę, būtų paneigtas ir pats mokslo institucijos statusas.

Mokslo autonomiškumą gina ir vokiečių mokslininkas M. Weberis, tačiau tai daro gana nuosaikiai, atkreipdamas dėmesį į religijos įtaką visuomeniniam ir politiniam gyvenimui. Pritariame šiam mokslininkui, kad mokslas negali duoti atsakymų į visus rūpimus klausimus, o mokslininkai negali būti „trumparegiškai“ kategoriški, gindami savo mokslo tiesas. Apibendrinami M. Heidelbergerio³¹ mintis, mokslo laisvę sąlygiškai suskirstytume į tris sudėtinius komponentus: pasirinkimo laisvę („laisvė yra gebėjimas *pasirinkti* vieną iš alternatyvių veiksmų (galimybių)“, „autentiškąją autorystę“ („laisvė – tai gebėjimas *atlikti* veiksmą pačiam“, kai asmuo veikia laisvai ir savanoriškai, neįtakojamas kito asmens, yra pats atliekamo veiksmo autorius) ir kognityvinį gebėjimą („laisvė – tai *gebėjimas suprasti* atliekamą veiksmą“, kai asmuo pats save vertina esant pajėgiu atlikti veiksmą).

2.1 Sąsajos tarp mokslo laisvės ir moralės bei religijos

Būtina pažymėti, kad mokslo laisvės samprata gali labai skirtis akademinės visuomenės, valžios institucijų ir visuomenės tarpe. Mokslas ir moksliniai tyrinėjimų metodai moralės ir etikos prasme neretai gali atrodyti nepriimtini ir net netoleruoti. Nepaskutinę, kai kurių mokslininkų nuomone net lemiamą vietą³² formuojant mokslo laisvės sampratą visuomenėje, užima religija, todėl, kalbant apie šį tyrimo objektą, negalima ignoruoti religijos įtakos. Kasdienis supratimas, kad negalima daryti kitam to, ko pats nenorėtum, kad tau būtų daroma, gana visuotinai apima etikos, moralės ir teisės įvairaus pobūdžio santykius. Krikščioniškojo požiūrio įteisinimo pavyzdžiu galėtume pateikti Lietuvos Respublikos Konstitucijos 28 straipsnio nuostatą: „įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, žmogus privalo laikytis Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų, nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių“.³³ Skirtumas tarp teisės normų ir moralės bei religijos nuostatų (kad ir kokios skirtingos religijos bebūtų) žmonių tarpasmeniniuose santykiuose (įskaitant mokslinius tyrimus), mūsų manymu, yra tas, kad moralė ir krikščionybė tarpasmeniniuose santykiuose pirmiausiai iškelia meilę, o teisei labiausiai rūpi pareiga ir atsakomybė.

³⁰ Ten pat.

³¹ Heidelberger M. The Presumptuous Metaphysics of Free-Will Disdainers // ten pat.

³² Smith II G.P. Human Rights and Biomedicine. – The Hague: Hardbound, 2002, p. 2–3.

Magnusson R. Law, Religion and Biomedicine: Consensus or Conflict? //

<http://www.austlii.edu.au/au/journals/MqLSymp/2006/6.html>; prisijungimo laikas: 2007-01-08.

³³ Lietuvos Respublikos Konstitucija // Valstybės žinios. 1992, Nr. 33-1014.

G. P. Smithas II ir R. Magnussonas, siūlydami abstrakcijų metodais pagrįstas teorijas ir taikydami istorinį lyginamąjį bei dokumentų analizės metodus, genetiniu metodu lygindami prigimtinės teisės teorijos ir pozityvizmo sąveiką praeityje ir dabartyje, nurodo religiją esant varančiąja jėga, tiesiogiai įtakojančia biomedicinos mokslinių tyrimų teisinį reglamentavimą.³⁴ Visuomenė, naudodamasi teise kaip įrankiu, anot šių mokslininkų, turėtų reguliuoti biomedicininis tyrimus, ypatingai kai medicinos moksle siekiama taikyti daug abejonių keliančias naujas biotechnologijas. Taigi, religija tiesiogiai ir netiesiogiai veikia tiek patį medicinos mokslo vystymąsi, tiek ir teisės įtaką medicinai. Visais laikais mokslininkus domino fundamentalūs klausimai apie religijos kaip moralinės ir socialinės jėgos sąsajas su mokslo ir, konkrečiai su medicinos mokslo pažanga, bei religijos gebėjimas įtakoti naujų technologijų pritaikymą biomedicinoje. Mūsų nuomone, laisvoje demokratiškoje visuomenėje organizuota religija turėtų kuo mažiau įtakoti mokslo laisvę. Tačiau tenka pripažinti, kad realiai, veikdama žmonių moralę, religija įtakoja ir pačią mokslo laisvę. Religijai mėginant kištis į biomedicinos teisinį reguliavimą, pastebime nesiliaujantį konfliktavimą tarp bioetikos ir bioteisės. Anot profesoriaus G. P. Smitho, didžiausias iššūkis bioetikai yra religijos principų pritaikymas skeptiškai nusiteikusioje visuomenėje.³⁵ Todėl teisės ir gyvybės mokslams laviruojant tarp teisėtumo ir etiškumo (teisingumo), jungiančiosiomis grandimis taikant biotechnologijos mokslą biomedicinoje, dažnai siūlomos moralė ir religija. Religija visada buvo ir, manytume, tebėra galinga jėga, įtakojanti medicinos mokslo vystymąsi ir teisinį jo reglamentavimą. Tačiau didžiausias religijos siekis biomedicinoje, mūsų nuomone, turėtų būti ne rūpestis sveiko žmogaus kūno funkcionavimu, bet priežiūra ir kontrolė kaip laikomasi svarbiausių moralės principų. Profesorės S. McLean nuomone, mokslo progresas negali prieštarauti moralei ir etikai, todėl atliekant mokslinius tyrimus labai svarbu laikytis Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje nurodytų rekomendacijų.³⁶ Ši mokslininkė, pabrėžia moralės ir etikos svarbą teisinėmis normomis reglamentuojant mokslo laisvę, kadangi, anot jos, moralė ir etika galėtų padėti paaiškinti kai kuriuos gana neapibrėžtus terminus, vartojamus kalbant apie mokslo laisvę. Pavyzdžiu pateikdama du terminus „mokslo vystymasis“ ir „mokslo progresas“, profesorė S. McLean pagrįstai teigia, jog šie du terminai dažnai klaidingai suvokiami ir aiškinami kaip sinonimai. „Vystymasis“, anot profesorės reiškia „linijinį judėjimą pirmyn“, o „progresas“ talpina savyje ir „naudos idėją“, tai yra turi ne tik kiekybinių, bet ir kokybinių požymių.³⁷

³⁴ Ten pat.

³⁵ Magnusson R. Law, Religion and Biomedicine: Consensus or Conflict? // ten pat.

³⁶ Report of the Experts' Meeting on The Right to Enjoy the Benefits of Scientific Progress and its Applications // http://shr.aas.org/article15/Documents/UNESCO_Experts%27%20Mtg%20report_2007.pdf; prisijungimo laikas: 2008-11-13.

³⁷ Ten pat.

Apibendriname, kad moralė ir religija, netiesiogiai įtakodamos teisės intervenciją į biomedicinos mokslą, riboja ir pačią mokslo laisvę. Mūsų manymu, moralė, etika ir religija, veikdamos kartu yra gana stipri teisė kontroliuojanti jėga, nustatanti žmogaus teisių apsaugos standartus, kurios negalima nepaisyti.

2.2 Mokslininko laisvė atlikti mokslinius tyrimus

Sąvoka „mokslo laisvė“ mūsų darbe pateikiama daugiau kaip „akademine laisvė“, o ne laisvė mokytis ar mokyti siaurąja prasme. Akademine laisvė paprastai apima studijų ir tyrimų laisvę, teisę laisvai pateikti mokslinių tyrimų rezultatus, dėstymo (mokymo) laisvę ir universitetų autonomiją. Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje reglamentuojant mokslo laisvę nurodoma mokslininko teisė laisvai reikšti savo nuomonę, gauti ir skleisti informaciją už savo valstybės ribų, burtis į mokslininkų grupes ir kolektyvus.³⁸ Anot profesoriaus R. P. Claude, mokslininkas turėtų būti vertinamas ne tik kaip mokslinę veiklą atliekantis individas, bet ir kaip žmogaus teisių bei atsakomybės puoselėtojas, pateikiantis mokslą visuomenei, kad kiekvienas visuomenės narys galėtų naudotis mokslo pažangos vaisiais.³⁹ Lietuvos Respublikos mokslo ir studijų įstatymas mokslininką apibrėžia kaip tyrėją, atliekantį mokslinius tyrimus ir turintį mokslo laipsnį ir (ar) pedagoginį vardą.⁴⁰ Taigi, pagal šį įstatymą laisvė atlikti konkretų mokslinį tyrimą pripažįstama ne kiekvienam individui, o tik tos konkrečios srities specialistui, turinčiam mokslo laipsnį ir/ar pedagoginį vardą. Lietuvių kalbos žodyne mokslininkas pateikiamas, kaip „kurios nors mokslo srities specialistas, atliekantis mokslinio tyrimo darbą, gilinantis kurios nors srities mokslo žinias“.⁴¹ Taigi, mokslinį tyrimą, nesvarbu kurios srities jis bebūtų, gali atlikti tik mokslininkas, o ne bet kuris kitas individas. Kitas svarbus aspektas yra tas, kad atlikti tam tikros mokslo srities mokslinį tiriamąjį darbą gali tik tos srities atitinkamą išsilavinimą turintis specialistas. Akivaizdu, kad socialinių mokslų daktaras, nors ir būdamas aukščiausios kategorijos ir/ar turėdamas profesoriaus pedagoginį vardą negalės atlikti mokslinio tyrimo pavyzdžiui, lazerių fizikos ar biotechnologijos mokslo srityse.

Mokslininko teisė laisvai atlikti mokslinį tyrimą glaudžiai siejasi su kita mokslininko teise – intelektine teise, arba teise į savo sukurtus mokslo vaisius. Mūsų manymu, intelektinė teisė (nuosavybė) yra savotiškas mokslininko apdovanojimas, iš esmės skatinantis mokslo laisvę ir mokslo progresą. Kalbant apie mokslo laisvės turinio problematiką, norėtusi atkreipti dėmesį į dar vieną svarbų momentą: kam adresuojama laisvė atlikti mokslinius tyrimus – mokslininkui-

³⁸ Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // ten pat.

³⁹ Claude R.P. Science in the servis of human rights // ten pat.

⁴⁰ Lietuvos Respublikos mokslo ir studijų įstatymas // ten pat.

⁴¹ Lietuvių kalbos žodynas // ten pat.

individui ar mokslininkų kolektyvui? Šių dienų moksle sunku įsivaizduoti, kad mokslinį tyrimą atliktų vienas mokslininkas. Dažniausiai susiduriama su mokslininkų grupe, tarpinstituciniu mokslininkų kolektyvu ar net tarptautiniu mokslininkų konsorciumu, todėl, manytume, nebūtų tikslu teisę laisvai atlikti mokslinius tyrimus priskirti vienam individui – mokslininkui. Mokslininkas, realizuodamas savo teisę atlikti mokslinį tyrimą, retai paiso socialinės atsakomybės. Mūsų manymu, tai iš dalies būtų galima paaiškinti tuo, kad mokslo institucijos nustatyti kriterijai mokslo inovacijoms dažniausiai būna pagrįsti grynai akademinio požiūriu – mokslo institucijai ar mokslininkui labiau rūpi pati mokslo naujovė ir jos įdiegimas nei visuomenės nuomonė ar atsakomybė prieš visuomenę. Plačiau savo požiūrį šiuo klausimu pateiksime ir mėginsime pagrįsti 4 skyriuje.

2.3 Tiriamojo asmens teisė naudotis mokslo pažangos vaisiais

Mokslo laisvė suprantama ne tik kaip mokslininko galimybė ar teisė laisvai atlikti mokslinius tyrimus, bet ir kaip tiriamojo asmens teisė naudotis mokslo pažanga ir jos praktinio taikymo laimėjimais. Tokią nuostatą pabrėžia Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 27 straipsnis („Kiekvienas žmogus turi teisę laisvai dalyvauti visuomenės kultūriniame gyvenime, gėrėtis menu, dalyvauti mokslinėje pažangoje ir naudotis jos gėrybėmis“),⁴² Tarptautinio ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakto 15 straipsnis („Valstybės [...] pripažįsta kiekvieno žmogaus teisę [...] naudotis mokslo pažanga ir jos praktinio taikymo laimėjimais“. „Valstybės [...] įsipareigoja gerbti laisvę, kurios būtinai reikia moksliniams tyrimams ir kūrybinei veiklai“).⁴³ Tačiau šios teisės turinio išsamiam aiškinimui ir lyginamajai analizei iki šiol nebuvo skiriamas deramas dėmesys. Todėl 2007 metais UNESCO suorganizavo ekspertų susitikimą, skirtą geriau išaiškinti asmens teisės naudotis mokslo pažangos ir jos pritaikymo vaisiais turinį.⁴⁴ Šiame susitikime buvo prieita išvada, kad ši asmens teisė turi būti aiškinama daug plačiau, kadangi talpina savyje eilę kitų svarbių teisių, tokių kaip teisė į sveikatos apsaugą ar teisė tyrinėti, gauti ir perteikti informaciją. Buvo pripažinta būtinybė giliau paanalizuoti asmens teisės naudotis mokslo pažangos vaisiais etinius aspektus ir užpildyti šios tarptautinės teisės teisinio reglamentavimo spragas.

Biomedicinos ir biotechnologijos mokslinių tyrimų vaisiai ypatingai reikšmingi ne tik konkrečiam tiriamajam asmeniui, bet ir visai populiacijai visuomenės sveikatos lygmenyje, kadangi įgalina geriau suprasti ligų etiopatogenezės mechanizmus, gerinti ligų prevenciją, įdiegti

⁴² Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // ten pat.

⁴³ Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas // Valstybės žinios. 2002, Nr. 77-3290.

⁴⁴ Report of the Experts' Meeting on The Right to Enjoy the Benefits of Scientific Progress and its Applications // ten pat.

naujus ir modernius diagnostikos ir gydymo metodus bei pateikti rekomendacijas mitybos ir gyvenamosios klausimais. 2000 metais Edinburge priimtoje Helsinkio deklaracijos pataisoje įtvirtinta labai konkreti nuostata, kad „medicininis tyrimas yra pateisinamas tik tuo atveju, jei egzistuoja pagrįsta tikimybė, kad tiriamieji turės naudos iš tyrimo rezultatų“ ir „pasibaigus tyrimui, kiekvienam jame dalyvavusiam pacientui turi būti garantuota galimybė naudotis geriausiu tame tyrime nustatytu profilaktikos, diagnostikos ar terapijos metodu“.⁴⁵ Čia pabrėžiama viena iš visuotinių žmogaus teisių – teisė į sveikatos apsaugą. Tačiau pagrindai gali kilti klausimas, kokia nauda iš tyrimo rezultatų yra tiriamam subjektui, dalyvaujančiam neklinikiniam biomedicininiam tyrimui, ir kaip vertinti kontrolinę, placebo gaunančią pacientų grupę klinikiniam tyrimui? Manytume, kad vienareikšmio atsakymo į šį klausimą nėra. Aišku tai, kad naujo mokslinio tyrimo metodo nauda, rizika ir veiksmingumas turi būti palyginami su geriausiais jau turimais profilaktikos, gydymo ar tyrimo metodais. Turi būti užtikrinama, kad kontrolinė pacientų grupė neklinikiniam tyrimui ir ypač placebo gaunantys kontrolinės grupės tiriamieji klinikinuose tyrimuose nepatirs jokios didelės rizikos ir nebus nepagydomai pažeisti. Todėl daug diskutavus sukėlė Helsinkio deklaracijos šeštasis ir devynioliktasis straipsniai 2002 metais sukurtos tikslinės darbo grupės, mūsų manymu, pagrindai nebuvo pakeisti: 6 str. „Pagrindinis medicininių tyrimų, kurių subjektais yra pacientai, tikslas turi būti profilaktikos, diagnostikos ir terapijos procedūrų pagerinimas bei ligų etiologijos ir patogenezės išaiškinimas. Netgi geriausiais pripažinti profilaktikos, diagnostikos ir terapijos metodai turi būti nuolat įvertinami, atliekant jų veiksmingumo, prieinamumo ir kokybės tyrimus“⁴⁶ ir 19 str. „Medicininis tyrimas yra pateisinamas tik tuo atveju, jei egzistuoja pagrįsta tikimybė, kad tiriamieji turės naudos iš tyrimo“.⁴⁷

Apibendrinami tai kas buvo pasakyta apie tiriamojo asmens teisę naudotis mokslo pažanga, darome išvadą, kad, atliekant mokslinius tyrimus su žmonėmis, tiriami asmenys turi gauti tiesioginės naudos iš tyrimo rezultatų (naujausius medikamentus, taikomus tyrimo ir gydymo metodus), o jei tiesioginės naudos neklinikiniu tyrimu gauti neįmanoma, tuomet „teisė naudotis mokslo pažanga“ turėtų būti suvokiama globaliau, kaip bendros sampratos apie žmogaus fiziologinės būklės ar ligos etiopatogenezės mechanizmus, profilaktikos, diagnostikos ir gydymo metodus tobulinimas – nauda visai visuomenei. Įgyvendinant šią žmogaus teisę biomedicinoje, įgyvendinama visa eilė kitų svarbių tarptautinių teisių: teisė į sveikatos apsaugą, tobulėjimą, adekvačius gyvenimo kokybės standartus, teisė į informaciją ir švietimą.

⁴⁵ World Medical Association Declaration of Helsinki 2000// http://business.virgin.net/cdss.com/Declaration_of_Helsinki.pdf; prisijungimo laikas: 2008-10-26.

⁴⁶ Ten pat

⁴⁷ Ten pat

2.4 Mokslo laisvės ribojimai kitų teisių ir laisvių prasme

Mokslo laisvė nėra absoliuti. Ją riboja prigimtinių žmogaus teisės ir kitos tarptautinės žmogaus teisių sutartyse įtvirtintos žmogaus teisės. Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje,⁴⁸ Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijoje,⁴⁹ Jungtinių Tautų Paktuose įtvirtintos pagrindinės žmogaus teisės ir laisvės, kurias valstybė savo gyventojams turi užtikrinti ir ginti. Mokslo laisvė priklauso ketvirtos kartos teisėms ir negali apriboti pirmos kartos asmens teisių, tokių kaip teisė į gyvybę, asmens orumą, teisė į laisvę ir asmens neliečiamybę. Draudžiamas bet koks mokslinis tyrimas, žeminantis tiriamojo asmens orumą, visuotinai pripažįstama asmens viršenybė prieš mokslo ir visuomenės interesus. Įdomu tai, kad šį principą pripažįsta šalys ir ekspertai, nesutariantys dėl kitų mokslo laisvės ribojančių kriterijų. Sutariama, kad žmogaus teisių ir orumo apsauga turi būti užtikrinama tiek nekintančiose, tiek sparčiai besivystančiose mokslo srityse, kuriose taikomos biotechnologijos ir medicinos žinios. Turint galvoje, kad mokslo laisvė tai ne tik mokslininko teisė atlikti mokslinį tyrimą, bet ir tiriamojo asmens bei visos visuomenės teisė naudotis mokslo pažangos vaisiais, seka išvada, kad mokslo pažanga neturi tarnauti blogiems tikslams, pavyzdžiui, masinio naikinimo ginklų pramonės vystymui. Mokslo laimėjimai turi būti naudojami tik dabartinės ir būsimų kartų gerovei ir negali būti nukreipti tokia linkme, kad tarnautų savanaudiškiems tikslams, tuo labiau pažeistų moksliniame tyrime dalyvaujančių asmenų teises ir laisves. Pabrėžtina, kad kitos žmogaus teisės ir laisvės, ribojančios mokslo laisvę privalo būti „garantuojamos be jokios diskriminacijos dėl lyties, rasės, odos spalvos, kalbos, religijos, politinių ir kitokių įsitikinimų, nacionalinės ar socialinės kilmės, priklausymo tautinei mažumai, nuosavybės, gimimo ar kitokio statuso“.⁵⁰ Kartais kyla tam tikrų sunkumų realiai garantuoti šias teises. Tai ypač pasakytina apie besivystančias šalis, kuriose priešakinius mokslinius tyrimus vykdančios bendrovės kartais dar mėgina juos atlikti nekontroliuojamai. Kadangi nemažai valstybių nacionaliniu lygiu neturi mokslinių tyrimų monitoravimo galimybių ir pajėgų, priemone apsaugoti asmens teises ir laisves nuo nekontroliuojamos mokslo laisvės šiais globalizacijos laikais yra šią laisvę ribojančios tarptautinės teisės normos. Tačiau nereikia sumenkinti ir visuomenės dalyvavimo, ribojant mokslo laisvę. Visuomenės nuomonė ir aktyvus dalyvavimas diskusijose yra labai reikšmingas, kai valstybiniu lygiu reikia apsispręsti dėl konkretaus mokslo laimėjimo pritaikymo ir panaudojimo.

Mokslo laisvei balansuojant tarp kitų žmogaus teisių ir laisvių, ypač pabrėžiama asmens teisė į orumą, reglamentuojama Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje, Tarptautiniame

⁴⁸ Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // ten pat.

⁴⁹ Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija // Valstybės žinios. 2000, Nr. 96-3016.

⁵⁰ Ten pat.

ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakte, Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijoje. Atkreiptinas dėmesys, kad „žmogaus orumo“ samprata negali būti priešinama „laisvės“ sampratai, nes be laisvės „žmogaus orumas“ praranda prasmę. Kalbant apie mokslininko laisvę atlikti mokslinį tyrimą, pabrėžtina, kad joks mokslinis tyrimas neturi kenkti kitiems žmonėms, taigi ir jų orumui. Tačiau čia tampa labai svarbu apibrėžti kas yra tie „kiti“ ir kas tai yra „kenkti“? Anot A. Santosuosso, ši problema tampa kompleksiška, kai įtakingos institucijos tam tikra prasme monopolizuojančios „žmogaus orumą“ (pavyzdžiui, turinčios įstatymų leidybos galią), gali suteikti arba nesuteikti mokslinių tyrimų laisvės kai kuriose ypač kritinėse mokslo srityse.⁵¹ Argumentuodamas šį teiginį, A. Santosuosso pateikia pavyzdį apie įtakingų valstybės institucijų draudimą atlikti biomedicinos tyrimus su embrioninėmis kamieninėmis ląstelėmis. Todėl, dėl ypatingų valstybės institucijų galių mokslo laisvės koncepcijos ir teisės sferoje, nebelieka pusiausvyros tarp individualios (mokslininko, tiriamojo asmens teisės) ir valstybės institucijos teisės – mokslininko teisę riboja kitos asmens teisės ir laisvės.

3. Mokslo laisvės įtvirtinimas teisės aktuose

Mokslas kaip teisės kategorija nėra aiškiai apibrėžtas ir įvertintas. Viena iš priežasčių, kurią jau minėjome, yra paties mokslo termino daugiareikšmiškumas. Visiškai sutiktume su P. Raatikainenu, anot kurio, mokslas yra „daugiareikšmė sąvoka“, vieniems galinti reikšti instituciją, kitiems – mokslininkų veiklą, dar kitiems – mokslinės bendruomenės visuotinai pripažįstamas mokslines žinias ir, galiausiai – mokslinius metodus.⁵² Tokią plačią ir neapibrėžtą sritį teisiškai reglamentuoti yra gana sudėtinga. Kita vertus, manytume, kad teisė „vengia“ reglamentuoti patį mokslą, ne tik dėl mokslo sąvokos painumo ir neapibrėžtumo, bet ir dėl pačios teisės lėtumo. Tai ypač pasakytina apie biomedicinos ir biotechnologijos mokslus, kurie vystosi sparčiau nei teisėkūra. Todėl teisės doktrinoje dažniausiai ir susiduriame su „mokslo laisvės“ kategorija. Tai įtvirtinta Lietuvos Respublikos bei Europos Konstitucijose, Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje, Tarptautiniame ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių bei Tarptautiniame pilietinių ir politinių teisių paktuose, Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijoje ir kituose teisės aktuose, kuriuos plačiau aptarsime šiame skyriuje.

⁵¹ Santosuosso A, Sellaroli V, Fabio E. What constitutional protection for freedom of scientific research? // Journal of Medical Ethics. 2007, Nr. 33, P. 342-344.

⁵² Raatikainen P. The scope and limits of value-freedom in science // ten pat.

3.1 Mokslo laisvės reglamentavimo tarptautiniuose teisės aktuose raida

Mokslo laisvę įtvirtina eilė tarptautinių teisės aktų. Pirmą kartą mokslo laisvė tarptautiniu lygiu buvo reglamentuota 1948 metais gruodžio 10 dieną Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos priimtoje Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje. Tris Deklaracijos straipsnius – devynioliktą, dvidešimtą ir dvidešimt septintą – galima vertinti kaip mokslo laisvės įtvirtinimą visuotiniu lygiu. Deklaracijos 19 straipsnyje teigiama, kad „kiekvienas turi teisę laisvai laikytis savo įsitikinimų ir juos reikšti; ši teisė apima laisvę nekliudomai turėti savo nuomonę ir ieškoti informacijos bei idėjų, jas gauti ir skleisti visokiomis priemonėmis ir nepaisant valstybės sienų“.⁵³ Dvidešimtojo straipsnio pirmoje dalyje nurodoma, kad „kiekvienas turi teisę laisvai burtis į taikius susirinkimus ir asociacijas“, 27 straipsnio pirmoje dalyje – kad „kiekvienas žmogus turi teisę laisvai dalyvauti visuomenės kultūriniame gyvenime, gėrėtis menu, dalyvauti mokslinėje pažangoje ir naudotis jos gėrybėmis“.⁵⁴ Frazė „Dalyvauti mokslinėje pažangoje ir naudotis jos gėrybėmis“ yra gana aptaki ir nevienareikšmė, aprėpanti tiek mokslininko, tiek ir tiriamojo asmens teisę dalyvauti mokslo pažangoje. Tačiau šie trys straipsniai neabejotinai buvo pagrindu teisei į mokslo laisvę, kuri įgyvendinama teise nekliudomai turėti ir reikšti savo nuomonę, skleisti ir dalintis informacija, laisvai burtis į bendraminčių asociacijas bei kitaip dalyvauti mokslinėje veikloje ir naudotis jos mokslo pažangos vaisiais. Taigi, Visuotinė žmogaus teisių deklaracija iš tiesų buvo svarus indėlis tolimesnėje mokslo laisvės reglamentavimo raidoje. Būtina pabrėžti ir kitą ne mažiau svarbų mokslo laisvės reglamentavimo Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje aspektą – 27 straipsnio antroje dalyje yra nurodoma, kad „kiekvienas žmogus turi teisę į apsaugą jo dvasinių ir materialinių interesų, atsirandančių ryšium su mokslo, literatūros ar meno kūriniais, kurių jis yra autorius, sukūrimu“. Šią nuostatą, mūsų manymu, reikėtų suprasti kaip mokslininko teisės į atliktą mokslinį tyrimą, jo rezultatų viešo skelbimo (intelektinės nuosavybės) apsaugą bei tiriamojo asmens teisių apsaugą. Be abejo, Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, kaip ir kitos Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos rezoliucijos (išskyrus rezoliucijas biudžeto bei procedūros klausimais), yra rekomendacinis dokumentas ir nenumato jokio savo nuostatų kontrolės mechanizmo. Tačiau Deklaraciją galima laikyti teisiniu dokumentu, kadangi tarptautinė teisinė praktika suteikė jos rekomendacinėms normoms privalomą pobūdį, nes Deklaracija apibrėžia žmogaus teises ir pagrindines laisves bei jų ribas.

1966 metais priimti Jungtinių tautų Paktai taip pat įtvirtina mokslo laisvę. Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 19 straipsnio antrą dalį, teigiančią, kad „kiekvienas žmogus turi teisę į saviraiškos laisvę; ši teisė apima laisvę nekliudomai ieškoti, gauti ir pateikti visokią

⁵³ Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // ten pat.

⁵⁴ Ten pat.

informaciją bei idėjas...⁵⁵ iš tiesų galima vertinti kaip mokslo laisvės teisinį reglamentavimą. Trečiojoje šio straipsnio dalyje pabrėžiama, kad naudojantis antroje dalyje numatytais teisėmis „atsiranda ypatingos pareigos ir ypatinga atsakomybė. Todėl naudojimas gali būti tam tikrais atžvilgiais ribojamas, tačiau tik tiek, kiek numato įstatymai ir yra būtina kitų asmenų teisėms ir reputacijai gerbti, valstybės saugumui, viešajai tvarkai, gyventojų sveikatai ar dorovei apsaugoti“.⁵⁶ Mokslo laisvės ribos Tarptautiniame politinių ir pilietinių teisių pakte dar aiškiau nubrėžiamos septintajame straipsnyje, nurodant tiriamojo asmens laisvo sutikimo būtinybę, atliekant mokslinius tyrimus: „Ypač draudžiama daryti medicinos ar mokslinius bandymus su asmeniu be jo laisvo sutikimo“.⁵⁷

Tarptautinio ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakto 15 straipsnis taip pat reglamentuoja mokslo laisvę: „Valstybės [...] pripažįsta kiekvieno žmogaus teisę [...] naudotis mokslo pažangos ir jos praktinio taikymo laimėjimais“. „Valstybės [...] įsipareigoja gerbti laisvę, kurios būtinai reikia moksliniams tyrimams ir kūrybinei veiklai“.⁵⁸ Svarbu tai, kad abu Paktai jau nėra tik rekomendacinio pobūdžio dokumentai, bet juose įtvirtintos normos yra privalomos visoms Paktus pasirašiusioms ir ratifikavusioms valstybėms. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas nustato valstybėms tiesioginį įpareigojimą užtikrinti jame pripažįstamų teisių įgyvendinimą, o Tarptautinio ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakte šis įpareigojimas yra ne toks griežtas: „Kiekviena valstybė – šio Pakto dalyvė įsipareigoja [...] visais savo turimais ištekliais imtis priemonių ir, svarbiausia, įstatyminių, kad visais tinkamais būdais garantuotų, kad laipsniškai būtų įgyvendintos šiame Pakte pripažįstamos teisės“.⁵⁹ Abiejų šių Paktų antrieji straipsniai išakmiai įtvirtina fundamentinį žmogaus teisių apsaugos principą – nediskriminacijos principą. Plačiąja prasme šį principą privalu taikyti ir tiriamajam asmeniui biomediciniuose tyrimuose.

Regioniniame lygmenyje mokslo laisvė teisės dokumentuose apibrėžiama Europos Parlamento ir Tarybos direktyvose, Europos Konstitucijoje, Žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijoje. Europos Konstitucijos II-73 straipsnyje „Menų ir mokslo laisvė“ teigiama, kad „menai ir moksliniai tyrimai neturi būti varžomi. Akademinė laisvė turi būti gerbiama“.⁶⁰ Visose Europos Sąjungos šalyse klinikinius tyrimus reglamentuoja vietiniai įstatymai, bet Europos Sąjunga šia tema yra išleidusi keletą dokumentų, kuriuose valstybės narės yra raginamos laikytis tam tikrų taisyklių, kuriose apibrėžiama, kokia turėtų būti tyrėjų kvalifikacija, kokios sąlygos būtinos geriausiems tyrimų rezultatams gauti, reikalaujama pateikti klinikinių tyrimų protokolus

⁵⁵ Tarptautinis politinių ir pilietinių teisių paktas // Valstybės žinios. 2002, Nr. 77-3288.

⁵⁶ Ten pat.

⁵⁷ Ten pat.

⁵⁸ Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas // ten pat.

⁵⁹ Ten pat

⁶⁰ Europos Konstitucija // http://europa.eu/constitution/lt/ptoc16_lt.htm; prisijungimo laikas: 2007-01-08.

bioetikos komisijoms, nurodoma, kad atliekant tyrimą privaloma gauti tiriamojo asmens sąmoningą sutikimą, o tiriamiesiems būtina suteikti visą reikiamą informaciją.

Peržvelgę Europos Tarybos, Komisijos ir Parlamento dokumentus biotechnologijos ir biomedicinos plėtros ir reguliavimo srityje, darytume išvadą, kad Europa šiuo metu yra kryžkelėje – viena vertus biotechnologijos mokslo pasiekimų įdiegimas medicinoje (pavyzdžiui, genetiškai modifikuotų mikroorganizmų naudojimas farmacijos pramonėje) kelia didelį visuomenės susidomėjimą ir neretą pasipriešinimą, kita vertus spartus biotechnologijos vystymasis sukelia sunkumų politinio ir teisinio biotechnologijos mokslo reglamentavimo sferoje. Ši problema bendrai yra labai opi ir pačiame teisėkūros santykiyje su mokslo laisvės biomedicinoje teisiniu reglamentavimu, nes kaip jau minėjome, teisėkūra vystosi žymiai lėtesniu tempu nei vyksta biomedicinos mokslo pažanga. Todėl pagrįstai tenka kalbėti apie įstatymų leidybos „tuštumą“, reglamentuojant mokslo laisvę biomedicinoje.

Ypač aktualia problema nūdienos biomedicininiuose tyrimuose tampa privačių komercinių interesų egzistavimas, kurie turi tiesioginės ar netiesioginės įtakos mokslininkų ir gydytojų bendruomenei vykdant biomedicininius tyrimus. Manytume, kad Europos Taryba turėtų imtis didesnės atsakomybės ir drąsos, reglamentuojant biotechnologijos mokslo politiką regioniniu mastu. Žvelgiant į perspektyvą ir turint galvoje tokį spartų biomedicinos ir biotechnologijos vystymąsi, Jungtinių Tautų, Europos Sąjungos ir Lietuvos Respublikos politika turėtų būti nukreipta ne į naujų mokslo žinių ir politikos supriešinimą, bet į mokslo taikymo medicinoje teisinį reguliavimą.

Pirmasis ir teigtume vienintelis mokslo laisvę ir ypač jos ribas biomedicinoje reglamentuojantis tarptautinis teisės aktas yra Europos Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (žmogaus teisių ir biomedicinos Konvencija) priimta 1997 metų balandžio 4 dieną Ovjede. Tai – pirmasis teisės aktas, aiškiai nustatęs mokslo laisvės ribas biomedicinoje. Iki šios Konvencijos mokslo laisvė biomedicinoje buvo mėginama apibrėžti įvairiomis deontologinėmis normomis. Deontologinės normos yra elgesio rekomendacijos ar etiniai orientyrai, realybėje turinčios mažai bendra su teisės normomis. Deontologinės normos biomedicinoje susiformavo gydytojų, mokslininkų, tyrėjų bendruomenėje kaip etiniai specifinės jų veiklos orientyrai, kurie buvo mėginami paversti normų ir reikalavimų kompleksu, atspindinčiu gydytojo, mokslininko ar tyrėjo etikos ir deontologijos taisykles. Šiomis normomis dažniausiai stengiamasi reguliuoti gydytojo santykius su pacientu, gydytojų santykius tarpusavyje ir gydytojų santykius su visuomene. Deontologinės normos yra nevyriausybinio lygiu nustatytos elgesio taisyklės, tačiau jos buvo reikšmingos, kadangi suformulavo paprotines normas ir principus, kurie davė postūmį teisėkūrai biomedicinos ir biotechnologijos mokslų srityje. Šio darbo rėmuose plačiau nenagrinėsime deontologinių norminių aktų, norėtusi aptarti

tik vieną žymiausių – Helsinkio deklaraciją, kuri, manytume davė postūmį teisinėmis normomis reglamentuoti mokslo laisvę biomedicinoje ir tapo Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos ištakomis. Pasaulio gydytojų (medikų) asociacija, matydama prieštaravimus tarp Niurnbergo kodekse kodifikuotų deontologinių normų atliekant mokslinius tyrimus su žmonėmis, ir mokslo bei biotechnologijų pažangos, 1964 metais priėmė Helsinkio deklaraciją – nevyriausybinių dokumentą, reglamentuojantį biomedicinius tyrimus. Šis dokumentas buvo labai reikšmingas, kadangi pirmą kartą buvo apibrėžti pagrindiniai principai, kuriais būtina vadovautis atliekant biomedicininį tyrimą. Apibendrintai pateiksime svarbiausius Helsinkio deklaracijoje suformuluotus principus:

- 1) vienoda svarba turi būti teikiama biomedicininio tyrimo moksliniam pagrindimui ir moraliniam tyrimo įvertinimui;
- 2) biomedicininio tyrimo vykdymas turi būti moksliskai ir morališkai pateisinamas – pagrįstas bandymais su gyvūnais (*pastaba: dėl šio teiginio pastaruoju metu labai diskutuojama*), laboratorinių tyrimų duomenimis, ar kitais mokslo jau patvirtintais duomenimis;
- 3) biomedicininį tyrimą vykdyti turi teisę tik mokslininkai specialistai, prižiūrimi kvalifikuotų gydytojų;
- 4) būtina įvertinti galimą riziką tiriamam asmeniui, dalyvaujančiam biomedicininiame tyrime;
- 5) biomedicininis tyrimas pripažįstamas teisėtu tik tuomet, kai jo galutinis tikslas pateisina tiriamojo asmens patirtą riziką;
- 6) būtina biomedicininio tyrimo atlikimo sąlyga yra laisvas informuoto tiriamojo asmens sutikimas;
- 7) neveiksnaus asmens sutikimą dalyvauti biomedicininiame tyrime privalo patvirtinti atstovai pagal įstatymą tos šalies įstatymų tvarka.

Helsinkio deklaracija nuo 1964 metų buvo ne kartą taisyta (papildyta) ir aiškinta, bet daugiausiai diskusijų sukėlė ir didžiausios kritikos susilaukė 1996 metais Somersete (Pietų Afrikos Respublikoje) priimtos Deklaracijos pataisos.⁶¹ Diskusiją inicijavo Amerikos gydytojų (medikų) asociacija, pasiūliusi iš esmės peržiūrėti Helsinkio deklaraciją. Diskusija išsiplėtė už Pasaulio medikų asociacijos ribų, nes į ją įsitraukė Pasaulio sveikatos organizacija, Europos Taryba ir Europos Komisija. 1996 metais priimtose Helsinkio deklaracijos pataisose buvo aiškiai išskirtos dvi medicininių tyrimų grupės – gydomieji medicininiai tyrimai (klinikiniai tyrimai) ir

⁶¹ World Medical Organization. Declaration of Helsinki (1964). *British Medical Journal* 1996; 313 (7070): 1448-1449.

negydomieji biomedicininiai tyrimai (neklinikiniai biomedicininiai tyrimai). Vykdamas klinikinį tyrimą, tobulinant gydymo procesą, taikant naujausius gydymo ir tyrimų metodus 1996 metų Helsinkio deklaracijos pataisose buvo pateisinama tam tikra rizika „dėl mirties išvengimo, sveikatos gražinimo, kančios sumažinimo“. Ši rizika buvo toleruojama ir savotiškai įteisinama, nes už ją buvo neatsakoma. Taip pat buvo leista naudoti placebo klinikinčiuose tyrimuose, tuomet kai nėra įrodyto diagnostikos ir gydymo metodo. Šis Helsinkio deklaracijos variantas leido neribojamai taikyti placebo klinikinčiuose tyrimuose. Kitaip Helsinkio deklaracijos 1996 metų pataisose buvo kalbama apie neklinikinius tyrimus (tyrimus ne gydymo tikslu). Atliekant neklinikinius tyrimus buvo reikalaujama bet kokia kaina minimaliai sumažinti bet kokią riziką. Deklaracija tiesiogiai nurodė, kad informuoto asmens sutikimas nereiškia, jog neetiškas tyrimas gali tapti etišku. Vadinas, gautas asmens sutikimas dalyvauti tyrime neatleidžia tyrėjo nuo atsakomybės, jei tyrimo metu kažkas atsitinka tyrimo subjektui: „atsakomybė už žmogaus sveikatą ir gyvybę visada tenka gydytojui, bet ne pacientui, net ir tada, jei šis sutiko dalyvauti tyrimuose“.⁶² Anksčiau Helsinkio deklaracijoje nebuvo akcentuojama išimtinė tyrimo subjekto apsauga, jo teisės kaip pirmajai ir neginčytinos. Tai buvo įtvirtinta Helsinkio deklaracijos variante, kuris buvo priimtas 2000 metų spalio mėnesį Edinburge 52-ajame Pasaulio gydytojų asociacijos posėdyje. Šis Helsinkio deklaracijos variantas yra išskirtinis, kadangi pirmiausia gina tiriamojo asmens teises ir laisves bei atkreipia dėmesį į tyrėjo moralinę atsakomybę.⁶³ Taip pat pabrėžiama visos bendruomenės, kurioje tyrimas atliekamas, svarba išplečiant ratą tų, kurie turėtų gauti tiesioginės naudos iš tyrimo: „tyrimas yra teisėtas tik tuomet, jei yra pagrįsta tikimybė, kad populiacijai kurioje atliekamas tyrimas tyrimo rezultatai bus naudingi“.⁶⁴ Ši nauja nuostata sukėlė daug diskusijų tarptautinių biomedicininio tyrimų plotmėje, kadangi draudė iki tol atliekamus populiacijai nenaudingus biomedicininis tyrimus besivystančiose pasaulio šalyse. 2000 metais Edinburge peržiūrėjus Helsinkio deklaraciją, iš karto kilo daug diskusijų, todėl nenuostabu, kad Helsinkio deklaracija buvo peržiūreta šeštą kartą ir jos galutinis tekstas buvo patvirtintas 2008 metų spalio 18 dieną San Paule (Brazilijoje).⁶⁵ Svarbiausias šio Helsinkio deklaracijos varianto principas yra tas, kad moralinė tyrėjo (mokslininko, gydytojo) atsakomybė yra viršiau vietinių, nacionalinių įstatymų, jei Deklaracijoje nurodomi aukštesni tiriamų asmenų apsaugos standartai.

Apibendrinami, pirmoje lentelėje chronologine tvarka pateikiame Helsinkio deklaracijos raidą. Nepaisant Helsinkio deklaracijos reikšmingumo siekiant reglamentuoti mokslo laisvę biomedicinoje, šiame dokumente įtvirtintos deontologinės – rekomendacinės, o ne teisės normos.

⁶² World Medical Organization. Declaration of Helsinki (1964) // ten pat.

⁶³ World Medical Association Declaration of Helsinki 2000 // ten pat.

⁶⁴ Ten pat.

⁶⁵ World Medical Association Declaration of Helsinki 2008 // <http://www.wma.net/e/policy/b3.htm>; prisijungimo laikas: 2008-11-16.

Pažymėtina, kad kai kurios pasaulio valstybės iš viso nepripažįsta kai kurių Helsinkio Deklaracijos variantų. Pavyzdžiui, JAV atmetė 2000 metų Helsinkio Deklaraciją ir visas paskesnes jos pataisas⁶⁶ ir remiasi 1989 metų Helsinkio deklaracijos variantu.⁶⁷ Didžiausia deontologinių normų problema, manytume yra ta, kad jas dažniausiai kuria ne profesionalūs teisininkai, todėl jos yra gana neapibrėžtos, „aptakios“ ir sunkiai pritaikomos prie tiksliai apibrėžtų klinikinių Sveikatos apsaugos sistemos standartų. Kita problema, kad dėl spartaus biotechnologijos mokslo vystymosi kyla vis naujų nenumatytų problemų biomedicinoje, kurių nespėja išnagrinėti ir įvertinti patys deontologines normas kuriantys mokslininkai ir medikai.

1 lentelė. Helsinkio deklaracijos metamorfozės

Eilės Nr.	Helsinkio deklaracija ir jos peržiūros	Priėmimo/peržiūros metai
1.	Helsinkio deklaracija (pirmasis originalusis variantas).	1964 m.
2.	Helsinkio deklaracijos pirmoji peržiūra. ⁶⁸	1975 m.
3.	Helsinkio deklaracijos antroji peržiūra. ⁶⁹	1983 m.
4.	Helsinkio deklaracijos trečioji peržiūra. ⁷⁰	1989 m.
5.	Helsinkio deklaracijos ketvirtoji peržiūra. ⁷¹	1996 m.
6.	Helsinkio deklaracijos penktoji peržiūra. ⁷²	2000 m.
7.	Helsinkio deklaracijos šeštoji peržiūra. ⁷³	2008 m.

Kaip minėjome aukščiau, svariausias indėlis mokslo laisvės reglamentavimo biomedicinos srityje, nubrėžiant jos ribas, mūsų manymu yra 1997 metais balandžio 4 dieną Ovjede pasirašyta konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (Žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija). Šią konvenciją pasirašė Europos

⁶⁶ Wolinsky H. The battle of Helsinki: Two troublesome paragraphs in the Declaration of Helsinki are causing a furore over medical research ethics // *European Molecular Biology Organisation Reports* 2006; 7(7): 670-672.

⁶⁷ Editorial. Trials on trial. The Food and Drug Administration should rethink its rejection of the Declaration of Helsinki // <http://www.nature.com/nature/journal/v453/n7194/full/453427b.html>; prisijungimo laikas: 2008-11-09. FDA abandons Declaration of Helsinki for international clinical trials // <http://www.socialmedicine.org/2008/06/01/ethics/fda-abandons-declaration-of-helsinki-for-international-clinical-trials/>; prisijungimo laikas: 2008-11-16.

⁶⁸ Declaration of Helsinki // <http://ethics.iit.edu/codes/coe/world.med.assoc.helsinki.1975.html>; prisijungimo laikas: 2008-11-09;

⁶⁹ Declaration of Helsinki. Recommendations guiding physicians in biomedical research involving human subjects // <http://www.fda.gov/oc/health/helsinki83.html>; prisijungimo laikas: 2008-11-09.

⁷⁰ World Medical Association Declaration of Helsinki. Recommendations guiding physicians in biomedical research involving human subjects // <http://www.ftsr.ulaval.ca/ethiques/DOH/1989.pdf>; prisijungimo laikas: 2008-11-09.

⁷¹ World Medical Organization. Declaration of Helsinki (1964) // ten pat.

⁷² World Medical Association Declaration of Helsinki 2000 // ten pat.

⁷³ World Medical Association Declaration of Helsinki 2008 // ten pat.

Tarybos narės, kai kurios kitos valstybės ir Europos bendrija. Įsitikinusios, kad „būtina pagarba žmogui ir kaip individui, ir kaip žmonių giminės nariui, bei pripažindamos, kad svarbu užtikrinti žmogaus orumą“ bei suvokdamos, kad „netinkamas biologijos ir medicinos taikymas gali sukelti žmogaus orumui pavojų“, ⁷⁴ konvencijos šalys gina visų žmonių orumą bei tapatybę ir užtikrina pagarbą jo neliečiamumui bei kitoms teisėms ir pagrindinėms laisvėms biologijos ir medicinos taikymo srityje. Konvencijoje nustatomi trys žmogaus orumo apsaugos lygmenys:

- 1) pirmasis orumo apsaugos lygmuo, skirtas **asmeniui** (2 str. „Žmogaus interesai ir gerovė yra svarbesni už išimtinis visuomenės ir mokslo interesus“) – reiškia, kad asmenį reikia apginti nuo bet kokios grėsmės, galinčios atsirasti neapgalvotai naudojant mokslo laimėjimus;
- 2) antrasis orumo apsaugos lygmuo, skirtas **visuomenei** (1 str. „...gina visų žmonių orumą bei tapatybę...“) – reiškia, kad žmogus turi būti vertinamas kaip visuomenės narys, savo gyvenime ir veikloje pripažįstantis tam tikrus etinius principus ir besilaikantis juridinių standartų;
- 3) trečiasis orumo apsaugos lygmuo, skirtas **žmonių giminės nariui** (11 str. „Bet koks asmens diskriminavimas dėl jo ar jos genetinio paveldo yra draudžiamas“) – reiškia, kad nereikia ignoruoti rizikos, susijusios su genetikos mokslo vystymusi, todėl teisėsaugos priemonėmis turi būti garantuojama apsauga žmogaus tapatybei ginti.

Penktas Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos skyrius skirtas moksliniams tyrimams reglamentuoti. Šiame skyriuje kartojama jau 1948 metais Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje ir 1966 metais priimtuose Tarptautiniuose ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių bei pilietinių ir politinių teisių paktuose įtvirtinta norma, kad moksliniai tyrimai (taip pat ir biologijos bei medicinos srityje) atliekami laisvai. Taigi, Konvencijoje kaip Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje ir Paktuose įtvirtinama mokslo laisvė. Penkioliktame Konvencijos straipsnyje taip pat nurodoma, kad tyrimai „atliekami laisvai, atsižvelgiant į šios konvencijos nuostatas ir kitas teises nuostatas, užtikrinančias žmogaus apsaugą“. ⁷⁵ Tai reiškia, kad Konvencijoje įtvirtinta mokslo laisvė nėra absoliuti. Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija reglamentuodama mokslo laisvę labai griežtai reikalauja laikytis asmenų su kuriais atliekami moksliniai tyrimai apsaugos, ypač pabrėžiant negalinčių duoti sutikimo dalyvauti moksliniuose tyrimuose asmenų apsaugą ir embriono apsaugą.

Medicinos mokslo pažanga ir spartus biotechnologijos mokslo vystymasis greitai parodė, kad Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvenciją būtina papildyti. Todėl nepraėjus nė

⁷⁴ Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija) // Valstybės žinios. 2002, Nr. 97-4258.

⁷⁵ Ten pat.

metams nuo Ovjede pasirašytos Konvencijos, 1998 metų sausio 12 dieną Paryžiuje jau buvo priimtas papildomas Konvencijos protokolai dėl žmonių klonavimo uždraudimo. Šio Protokolo pasirašymą paskatino biomedicinos ir biotechnologijos mokslų pasiekimai žinduolių klonavimo srityje, ypač susiję su embriono dalijimu ir ląstelės branduolio perkėlimu. Nerimą sukėlė faktas, kad žmonių klonavimas gali taip pat tapti praktiškai įmanomas. Todėl Europos Tarybos valstybės narės, kitos valstybės ir Europos Bendrija suskubo reglamentuoti žmonių klonavimo mokslinius tyrimus, juos uždraudama (1 str. „Kiekviena intervencija, kuria siekiama sukurti žmogų, genetiškai tapatų kitam žmogui, gyvą ar negyvą, yra draudžiama“).⁷⁶ Svarbu pažymėti, kad nuo šio Protokolo nuostatų negali būti daroma jokių nukrypimų ir jokių išlygų. Kitas labai svarbus žingsnis, reglamentuojant mokslo laisvę biomedicinoje, buvo 2005 metų sausio 25 dieną pasirašytas papildomas Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos protokolai dėl biomedicinių tyrimų.⁷⁷ Šio Protokolo nuostatos tiesiogiai skiriamos mokslinius tyrimus biomedicinos srityje vykdantiems mokslininkams. Moksliniai tyrimai šio Protokolo kontekste reiškia bet kokią intervenciją į žmogaus kūną, o „intervencijos“ samprata apima tiek fizinę, tiek psichinę ar psichologinę intervenciją. Pabrėžtina, kad Protokolo nuostatos netaikomos moksliniams tyrimams su embrionais *in vitro*, tačiau tiesiogiai liečia vaisiaus ir embrionų tyrimus *in vivo*. Vadinasi, žmogaus genofondo tyrimai mėgintuvėlyje šio protokolo rėmuose yra galimi. Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos papildomas protokolai dėl biomedicinių tyrimų išsamiau reglamentuoja biomedicinius tyrimus nei Konvencija, nustatydamas normas, taikytinas moksliniams tyrimams specifinėse situacijose, tokiose kaip nėštumas, žindymas ar koma. Siekiant išvengti kai kurių neaiškumų, pritaikant konvencijos protokolo dėl biomedicinių tyrimų nuostatas praktikoje, Europos Ministrų Komitetas 2005 metais paskelbė Aiškinamąją ataskaitą dėl žmogaus teisių ir biomedicinos Konvencijos papildomo protokolo dėl mokslinių tyrimų biomedicinos srityje.⁷⁸ Ši ataskaita nevertinama kaip teisinis dokumentas. Tai nėra įsakmi Konvencijos protokolo dėl biomedicinių tyrimų interpretacija, tačiau ataskaitoje išsamiai aiškinamos Protokolo nuostatos taip suteikiant jam išplėstinę reikšmę.

Apibendrinami mokslo laisvės reglamentavimo tarptautiniuose dokumentuose raidą, svarbiausius mokslo laisvę reglamentuojančius teisės aktus pateikiame antroje, o mūsų manymu svarbiausius kitus tarptautinius dokumentus – trečioje lentelėje.

⁷⁶ Konvencijos dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje papildomas protokolai dėl žmonių klonavimo uždraudimo // ten pat.

⁷⁷ Additional protocol to the convention on human rights and biomedicine concerning biomedical research // http://www.ub.edu/reerca/Bioetica/Protocol_Biomedical_research.pdf; prisijungimo laikas: 2008-10-26.

⁷⁸ Explanatory report to the additional protocol to the convention on human rights and biomedicine concerning biomedical research // http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_co-operation/bioethics/Activities/Biomedical_research/195%20ER%20recherche%20biomedicale%20e.pdf; prisijungimo laikas: 2008-11-09.

2 lentelė. Tarptautiniai teisės aktai, reglamentuojantys mokslo laisvę

Eilės Nr.	Dokumento pavadinimas	Dokumento priėmimo data	Reikšmė
1.	Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. ⁷⁹	1948 m.	Kiekvienam individui pripažįstama teisė dalyvauti mokslinėje pažangoje ir naudotis mokslo vaisiais.
2.	Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas. ⁸⁰	1966 m.	Valstybiniu lygiu įpareigojama valstybės užtikrinti savo gyventojams teisę teisę į saviraiškos laisvę, gilinti savo žinias, gauti, naudotis, keistis ir skleisti informaciją.
3.	Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas. ⁸¹	1966 m.	Valstybiniu lygiu įpareigojama gerbti mokslo laisvę ir užtikrinti kiekvienam individui teisę naudotis mokslo pažangos vaisiais.
5.	Europos Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (Žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija). ⁸²	1997 m.	Vienintelis dokumentas, skirtas tiesiogiai biomedicininiam tyrimams reglamentuoti.
6.	Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos protokolas dėl žmonių klonavimo uždraudimo. ⁸³	1998 m.	Europos Sąjungos valstybėse buvo uždrausti žmogaus klonavimo biomedicininiai tyrimai.

⁷⁹ Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // ten pat.

⁸⁰ Tarptautinis politinių ir pilietinių teisių paktas // ten pat.

⁸¹ Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas // ten pat.

⁸² Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija) // ten pat.

⁸³ Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos protokolas dėl žmonių klonavimo uždraudimo // http://www.sam.lt/repository/dokumentai/teisine_informacija/konvencija_del_zmogaus_teisiu_ir_orumo_apsaugos_biologijos_ir_medicos_taikymo_srityje.pdf; prisijungimo laikas: 2008-11-12.

7.	Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos protokolas dėl biomedicinių tyrimų. ⁸⁴	2005 m.	Protokolas tiesiogiai skiriamas mokslinius tyrimus biomedicinos srityje vykdantiems mokslininkams, išsamiau nei Konvencija reglamentuoja biomedicinius tyrimus, nustatydamas normas, taikytinas moksliniams tyrimams specifinėse situacijose.
----	--	---------	---

3 lentelė. Kiti svarbiausi tarptautiniai dokumentai, reglamentuojantys mokslo laisvę

Eilės Nr.	Dokumento pavadinimas	Priėmimo data	Reikšmė	Bendra pastaba
1.	Visuotinė žmogaus genomo ir žmogaus teisių deklaracija. ⁸⁵	1997 m.	Pabrėžiama, kad genomo tyrimai privalo gerbti žmogaus orumą, laisvę ir žmogaus teises. Pabrėžiamas asmens viršenybės principas. Draudžiama bet kokia diskriminacija, paremta genetinėmis charakteristikomis, žmogaus genomo naudojimas finansinio pasipelnymo tikslais, reprodukcinis žmogaus klonavimas.	Abi šios deklaracijos buvo labai reikšmingos tarptautiniu lygiu apibrėžiant žmogaus teisių ir etikos klausimus biomedicinos, gyvybės mokslų ir biotechnologijos srityje, atliekant tyrimus su žmonėmis ir atsižvelgiant į socialinį, aplinkos bei teisinį žmogaus teisių apsaugos lygmenis.

⁸⁴ Additional protocol to the convention on human rights and biomedicine concerning biomedical research // ten pat.

⁸⁵ Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights // http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13177&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html; prisijungimo laikas: 2008-11-12.

2.	Visuotinė bioetikos ir žmogaus teisių deklaracija. ⁸⁶	2005 m.	Skirta etiniams klausimams, susijusiems su medicina, gyvybės mokslais ir biotechnologija, atliekant tyrimus su žmonėmis ir atsižvelgiant į socialinį aplinkos bei teisinį lygmenį. Pažymima mokslo laisvės svarba ir mokslo pažangos vaisių nauda individui ir visuomenei.	Šios abi deklaracijos, nors yra tik rekomendacinio pobūdžio, bet nuo Helsinkio deklaracijos skiriasi tuo, kad jose reglamentuotos normos yra apibrėžtos tarpvyriausybinio, o Helsinkio deklaracijoje - nevyriausybinio lygiu.
----	--	---------	--	---

3.2 Mokslo laisvės biomedicinoje reglamentavimas nacionalinėje teisėje

Mokslo laisvė kaip tokia nacionalinėje teisėje yra įtvirtinta Lietuvos Respublikos Konstitucijos 42 straipsnyje („Kultūra, mokslas ir tyrinėjimai bei dėstymas yra laisvi“).⁸⁷ Tačiau mokslo laisvę biomedicinoje Lietuvoje tiesiogiai reglamentuoja, mūsų manymu, tik vienas Lietuvos Respublikos įstatymas – 2000 metų gegužės 11 dieną paskelbtas Lietuvos Respublikos biomedicininų tyrimų etikos įstatymas.⁸⁸ Šis įstatymas nustato biomedicininų tyrimų etikos reikalavimus ir principus, leidimų atlikti biomedicininį tyrimą išdavimo tvarką, biomedicininio tyrimo atlikimo kontrolės tvarką ir atsakomybę už šio įstatymo pažeidimus. Svarbiausias principas atliekant biomedicininį tyrimą, remiantis šiuo įstatymu yra toks pats kaip Helsinkio deklaracijoje ar Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijoje – žmogaus interesai svarbesni už visuomenės ir mokslo interesus. Biomedicininų tyrimų etikos įstatymas griežtai apibrėžia biomedicininų tyrimų objektus, kuriais laikomi ne tik gyvi žmonės ar jų grupės ir vaisius, bet ir audiniai, organai, ląstelės bei genetinė medžiaga, žmonių lavonai ir net medicinos dokumentai. Pabrėžtina, kad su gyvais žmonėmis, jų grupėmis ir vaisiumi klinikinius tyrimus leidžiama atlikti tik turint išsamius atitinkamų neklinikinių tyrimų duomenis. Dar daugiau, su žmogaus embrionu leidžiama atlikti tik klinikinius stebėjimu, tai yra neinvazinius tyrimus, o su vaisiumi leidžiama atlikti tik tuos biomedicininus tyrimus, kurių numatoma nauda tiriamajam vaisiui viršija riziką. Biomedicininų tyrimų etikos įstatymas reikšmingas reglamentuojant mokslo laisvę biomedicinoje, nes labai aščiau nustato biomedicininiam tyrimams keliamus

⁸⁶ Universal Declaration on Bioethics and Human Rights // <http://www.eubios.info/udbhr.pdf>; prisijungimo laikas: 2008-11-12.

⁸⁷ Lietuvos Respublikos Konstitucija // ten pat.

⁸⁸ Lietuvos Respublikos biomedicininų tyrimų įstatymas // ten pat.

reikalavimus, kurie yra griežtai privalomi kiekvienam numatomam moksliniam tyrimui biomedicinos mokslo srityje. Ketvirtoje lentelėje sugrupavome šiame įstatyme reglamentuotus svarbiausius biomedicininiam tyrimui keliamus reikalavimus.

4 lentelė. Biomedicininiam tyrimui keliami etikos reikalavimai, reglamentuoti Lietuvos Respublikos biomedicininų tyrimų etikos įstatyme

Eil. Nr.	Reikalavimas	Paaiškinimas
1.	Biomedicininų tyrimų mokslinė ir praktinė vertė.	Įstatyme nepaaiškinama kaip tiksliai reikėtų suvokti biomedicininio tyrimo mokslinę ir praktinę vertę. Manytume, kad atitinkantis šį kriterijų mokslinis tyrimas bus tuomet, kai tyrimo protokolas bus parengtas, vadovaujantis jau žinomais moksliniais faktais, įrodytais ankstesniais moksliniais tyrimais, kai prieš atliekant tyrimus su žmonėmis jie jau buvo atlikti su gyvūnais; o laukiami (numatomi) tyrimo rezultatai bus tiesiogiai naudingi tiriamajam ar padės išsiaiškinti ligos etiopatogenetinius mechanizmus. Antruoju atveju, nors tiriamasis asmuo ir neturės tiesioginės naudos iš biomedicininio tyrimo, tačiau tyrimas bus nemažiau reikšmingas praktiškai, kadangi jo rezultatai suteiks galimybę giliau pažinti žmogaus fiziologinės būsenos ar ligos mechanizmus, taigi bus reikšmingi ne tik individo, bet ir visuomenės sveikatai.
2.	Tiriamąjo interesų apsauga, informacijos apie tiriamąjį konfidencialumas.	Ši nuostata dar kartą pabrėžia, kad tiriamąjo asmens interesai yra viršesni nei mokslo ar visuomenės interesai, o visa informacija sužinota apie tiriamąjį asmenį mokslinio tyrimo metu turi būti griežtai saugoma ir neplatinama be paties asmens sutikimo.
3.	Savanoriškas tiriamąjo asmens sutikimas.	Ši sąlyga būtina teisėtam biomedicininiam tyrimui atlikti. Įstatyme pažymėta, kad „biomedicininiai tyrimai atliekami tik turint rašytinį tiriamąjo asmens sutikimą. Prieš duodamas

		sutikimą, šis asmuo jam suprantama forma pasirašytinai informuojamas ⁸⁹ apie biomedicininio tyrimo tikslą, planą, taikomus metodus, numatomą naudą tiriamajam, tiriamojo teises bei galimą riziką.
4.	Tyrėjo ir biomedicininių tyrimų užsakovo civilinės atsakomybės draudimas dėl galimos žalos tiriamajam.	Biomedicininio tyrimo užsakovas ir tyrėjas atsako už žalą, atsiradusią dėl tiriamo asmens sveikatos sutrikdymo ar mirties, taip pat už neturtinę žalą, atsiradusią dėl biomedicininių tyrimų. Žala atlyginama numatytais atvejais ⁹⁰ ir Civilinio kodekso nustatyta tvarka.
5.	Gauti institucijų dokumentai, suteikiantys teisę atlikti biomedicininį tyrimą.	Biomedicininiai tyrimai Lietuvoje gali būti atliekami tik gavus Lietuvos bioetikos komiteto arba Regioninio biomedicininių tyrimų etikos komiteto (jei šias funkcijas jam perduoda Lietuvos bioetikos komitetas) leidimą. Klinikinius vaistinio preparato tyrimus galima atlikti tik turint Lietuvos bioetikos komiteto pritarimo atlikti klinikinį vaistinio preparato tyrimą liudijimą ir Valstybinės vaistų kontrolės tarnybos prie Sveikatos apsaugos ministerijos leidimą.
6.	Atlikti biomedicininį tyrimą nedraudžia kiti Lietuvos Respublikos įstatymai.	Čia turima galvoje, kad biomedicininis tyrimas yra galimas tik tuomet, jei jo atlikti nedraudžia Lietuvos Respublikos Konstitucija, Lietuvos Respublikos ratifikuotos tarptautinės sutartys ir kiti Lietuvos Respublikos įstatymai.

Svarbu tai, kad Lietuvos Respublikos biomedicininių tyrimų etikos įstatyme yra numatyta biomedicininių tyrimų atlikimo kontrolės tvarka ir mokslininko atsakomybė. Apibendrintume, kad iš tiesų šis įstatymas yra svarus indėlis teisiškai reglamentuojant mokslo laisvę biomedicinoje, nes iki tol egzistavusios deontologinės normos buvo rekomendacinio patariamojo pobūdžio, už kurių nesilaikymą negalėjo būti taikomos jokios realios sankcijos.

Biomedicinoje atliekant mokslinius tyrimus tiriamieji asmenys dažniausiai būna ambulatoriškai ar stacionariai gydomi pacientai. Jų teisių, įgyvendinant mokslo laisvę, apsaugą reglamentuoja Lietuvos Respublikos Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas.⁹¹ Šiame įstatyme apibrėžiamos pacientų teisės į kokybišką sveikatos priežiūrą, į sveikatos

⁸⁹ Ten pat.

⁹⁰ Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas // Valstybės žinios. 2004, Nr. [115-4284](#); Lietuvos Respublikos pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymo pakeitimo įstatymo projektas // <http://www3.lrs.lt/cgi-bin/getfmt?C1=e&C2=313089>; prisijungimo laikas: 2008-11-09.

⁹¹ Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas // ten pat.

priežiūros prieinamumą ir priimtinumą, pasirinkti gydytoją, slaugos specialistą ir sveikatos priežiūros įstaigą, teisė į informaciją, rinktis diagnostikos bei gydymo metodikas ir atsisakyti gydymo, teisė nežinoti, teisė į privataus gyvenimo neliečiamumą bei teisė skųstis. Šiame įstatyme nustatyta paciento teisė į žalos atlyginimą ir šios teisės įgyvendinimo tvarka.

Kalbant apie mokslo laisvės teisinį reglamentavimą būtina paminėti ir Lietuvos Respublikos asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymą, kurio pagrindinis principas yra tas, kad be asmens sutikimo draudžiama naudoti, platinti ir viešai skelbti jo asmens duomenis.⁹² Dešimtasis ir dvyliktasis šio įstatymo straipsniai nustato asmens duomenų tvarkymo sveikatos apsaugos (10 str.) ir mokslinio tyrimo (12 str.) tikslais taisykles. Dešimtajame straipsnyje nurodoma, kad „asmens duomenis apie asmens sveikatą [...] gali tvarkyti įgaliotas sveikatos apsaugos sistemos darbuotojas; [...] asmens sveikatos paslaptis turi būti saugoma pagal Civilinį kodeksą, pacientų teises reglamentuojančius įstatymus ir kitus teisės aktus; [...] asmens duomenys mokslinio medicininio tyrimo tikslais tvarkomi vadovaujantis šiuo ir kitais įstatymais; [...] asmens duomenys apie asmens sveikatą automatiniu būdu, taip pat mokslinio medicininio tyrimo tikslais gali būti tvarkomi tik pranešus Valstybinei duomenų apsaugos inspekcijai“.⁹³

Lietuvos Respublikos asmens duomenų teisinės apsaugos įstatyme reglamentuojamas asmens duomenų tvarkymo mokslinio tyrimo tikslais normas apibendrintai pateikiame penktoje lentelėje.

5 lentelė. Lietuvos Respublikos asmens duomenų teisinės apsaugos įstatyme reglamentuoto asmens duomenų tvarkymo mokslinio tyrimo tikslais normos

Norma	Reglamentuojantis straipsnis	Paiškinimas
Būtinasis tiriamojo asmens sutikimas tvarkyti jo asmens duomenis.	12 str. 1 punktas: „Atliekant mokslinį tyrimą, asmens duomenys tvarkomi, jeigu duomenų subjektas davė sutikimą. Be duomenų subjekto sutikimo asmens duomenys mokslinio tyrimo tikslais gali būti tvarkomi tik pranešus Valstybinei duomenų apsaugos inspekcijai. Šiuo atveju Valstybinė duomenų apsaugos inspekcija privalo atlikti išankstinę patikrą“.	Tiriamojo asmens sutikimas – būtina sąlyga, suteikianti teisę mokslininkui tvarkyti tiriamojo asmens duomenis. Ši tiriamojo asmens teisė riboja mokslininko laisvę.

⁹² Lietuvos Respublikos asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas // Valstybės žinios. 2003, Nr. 15-597.

⁹³ Ten pat.

Moksliniame tyrime naudojamų duomenų kodavimas.	12 str. 2 punktas: „Moksliniam tyrimui panaudoti asmens duomenys turi būti nedelsiant pakeisti taip, kad nebūtų galima nustatyti duomenų subjekto tapatybės“.	Įpareigoja mokslininką biomediciniame tyrime taikyti kodavimą ar dvigubą kodavimą, kai tiriamojo asmens duomenis žino tik pagrindinis tyrėjas. Taip užtikrinama geresnė tiriamojo asmens duomenų apsauga.
Duomenų naudojimas tik konkrečiam moksliniam tyrimui.	12 str. 3 punktas: „Moksliniam tyrimui surinkti ir saugomi asmens duomenys negali būti naudojami kitais tikslais“.	Įsakmiai nurodo, kad tiriamojo asmens duomenys privalo būti naudojami tik tame konkrečiame tyrime, taigi, draudžiama asmens duomenų sklaida.
Kartais gali būti teikiami duomenys iš kurių negalima nustatyti asmens tapatybės.	12 str. 4 punktas: „Tais atvejais, kai atliekamiems tyrimams nėra būtini asmens tapatybę nustatantys duomenys, duomenų valdytojas teikia duomenų gavėjui tokius asmens duomenis, iš kurių negalima nustatyti asmens tapatybės“.	Ši norma taikoma tuomet, jei tyrimui nėra būtini asmens tapatybę nustatantys duomenys. Iš teikiamų duomenų asmens tapatybės nustatyti negalima.
Būtinai tiriamojo asmens sutikimas skelbti tyrimo duomenis kartu su asmens duomenimis.	12 str. 5 punktas: „Tyrimo rezultatai skelbiami kartu su asmens duomenimis, jeigu duomenų subjektas duoda sutikimą, kad jo asmens duomenys būtų paskelbti“.	Jei publikuojant mokslinio tyrimo rezultatus yra būtina skelbti ir tiriamojo asmens duomenis, tyrėjas privalo gauti tiriamojo asmens sutikimą.

4. Mokslo laisvė kaip žmogaus teisė (laisvė)

Išanalizavus teisinius dokumentus, galima teigti, kad mokslo laisvė mėginta įtvirtinti visuotiniame lygyje. Tačiau, manytume, kad mokslo laisvės kaip teisės kategorijos neapibrėžtumo problema pasireiškia tuo, kad yra neaišku ar mokslinių tyrimų laisvė yra laikytina principu, ar laisve (teise)? Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje įtvirtinta žmogaus teisė laisvai dalyvauti mokslo pažangoje laikytina mokslo laisve – kiekvieno asmens teise. O

pavyzdžiui, Tarptautiniame ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakte skelbiama mokslo laisvė būtų suprantama kaip esminis principas.

Mokslo laisvę tapatinant su teise, kyla kai kurių keblumų. Tampa problemiška apsibrėžti jau patį mokslo laisvės subjektą. Jei subjektu laikysime individą – mokslininką, tai jo subjektiškumą atspindi individo teisės ir pareigos. Tačiau, kaip jau minėjome 2.2 skyriuje, analizuodami mokslininko laisvę atlikti mokslinius tyrimus, šių dienų moksle praktiškai yra neįmanoma, kad mokslinį tyrimą vykdytų ir sprendimą priimtų vienas mokslininkas. Todėl tenka kalbėti apie kolektyvinę laisvę. Mokslas suprantamas grynai kaip mokslininko atliekamas „mokslinis metodas“ patenka į griežtai normatyvinį kontekstą be jokios moralinės potekstės, todėl ne viskas kas priskiriama mokslui plačiąja prasme būtinai bus suprantamas kaip „mokslinis metodas“. Kita vertus, mokslinė veikla nors ir neatitinkanti „geros laboratorinės praktikos“ ar „geros klinikinės praktikos“ kriterijų, gali būti laikoma mokslu. Mūsų nuomone, mokslinių tyrimų rezultatai tik tuomet laikytini mokslu, kai jie aptariami ir po kritiškų diskusijų įvertinami mokslininkų bendruomenėje. Tuomet tikroju mokslo laisvės subjektu reikėtų laikyti ne individualų mokslininką, o mokslinę tiriamąją veiklą atliekantį mokslininkų kolektyvą ar grupę. Tokia pati yra P. Raatikaineno,⁹⁴ apibendrinusio lyginimo metodu apžvelgtas kai kurias mokslo laisvę nagrinėjusias teorijas ir R. Priddžio,⁹⁵ alternatyvų metodu lyginusio pavienio mokslininko ir „mokslo korporacijų“ teisę į mokslo laisvę, nuomonė. Japonijoje priimtame „Mokslo ir technologijų pažangos teisinio reguliavimo“ dokumente vietoj „mokslininko“ sąvokos taip pat vartojamos „mokslo institucijos“, „universiteto“ ir „akademinės laisvės“ sąvokos.⁹⁶ Tačiau pagrįstai kyla klausimas, kaip apibrėžti tokį kolektyvinės teisės subjektą? Kolektyvas ir individas nėra tapatu. Tiek individo, tiek kolektyvinės teisės ir laisvės nėra absoliučios. Kaip jau minėjome, individo teisės ir laisvės riboja kito individo teisės ir laisvės. Skirtinga bus pelno nesiekiančio ir pelno siekiančio mokslo kolektyvų, universitetui ar institutui priklausančioje laboratorijoje ir privačios bendrovės laboratorijoje dirbančių mokslininkų teisių apsauga. Jei Amerikos medikų asociacijos siūlymai atleisti tyrėjus nuo atsakomybės ir visą atsakomybę perkelti biomediciniame tyrime dalyvauti sutikusiems asmenims susilauktų pritarimo tarpvyriausybinio lygiu⁹⁷ ar net būtų realizuojami, mūsų manymu, tuo galėtų pasinaudoti pelno siekiančios organizacijos. Pavyzdžiui, farmacijos firmos ir galingos vaistų gamybos korporacijos rinkoje išitvirtina, manytume, tik dėka biomediciniųjų tyrimų vykdymo veiksmingumo. Šiame

⁹⁴ Raatikainen P. The scope and limits of value-freedom in science // ten pat.

⁹⁵ Priddy R. Scientific “Freedom” and group interest // Science limited // ten pat.

⁹⁶ Legal Regulations on the Advanced Science and Technology. Regulations on Life Science // <http://www.nistep.go.jp/achiev/ftx/eng/pol001e/html/pol001e5.html>; prisijungimo laikas: 2007-06-08.

⁹⁷ Lewine R. The need to revise the Declaration of Helsinki //

http://content.nejm.org/cgi/content/full/341/7/531?ijkey=fcefd18895f4d5368be01b60dd32ca2d290b5b05&keytype2=tf_ipsecsha; prisijungimo laikas: 2008-10-26.

kontekste į biomedicininis tyrimus įtraukiami subjektai tampa labiausiai pažeidžiama grandimi. Galėtume argumentuoti šią mūsų nuomonę pavyzdžiais, kad dažnas tarptautinis klinikinis tyrimas, kurio metu skiriamas placebo, yra siūlomas atlikti mažiau išsivysčiusiose šalyse. Čia dažnai galima įžvelgti mokslinių tyrimų vykdymo etinių nuostatų sumenkinimą, siekiant įteisinti „moksliškai ir etiškai nepriekaištingu“ tyrimo protokolu. Galingos korporacijos, kurioms finansuojant vykdomi priešakiniai biotechnologijos ir biomedicinos moksliniai tyrimai, neretai geba įtakoti bioetikos komitetus, teikiančius leidimus pradėti ir vykdyti biomedicininį tyrimą. Ši problema plačiai buvo gvildinama 2007 metų birželio 7-8 dienomis Amsterdame vykusiame UNESCO organizuotame ekspertų susitikime, skirtame išaiškinti teisę naudotis mokslo pažangos ir jos pritaikymo vaisiais.⁹⁸ Šiame susitikime buvo išsakyta nuomonė, kad mokslo laisvė turi būti vertinama kaip tarptautinė žmogaus teisė, atsižvelgiant į du šios teisės aspektus: laisvę (teisę) atlikti mokslinį tyrimą ir laisvę (teisę) naudotis mokslo pažangos teikiamais vaisiais. Teisę tyrinėti, gauti ir keisti informacija privalo būti grįsta nediskriminacijos principu. Teisės (laisvės), kylančios vystantis mokslui ir technologijai, vadinamos ketvirtosios kartos teisėmis, kurių užtikrinimas ir apsauga priklauso nuo šalių solidarumo, siekiant apsaugoti kolektyvinius (bendrus) interesus. Čia kaip tik ir persipina individo ir kolektyvo teisės ir laisvės. Anot M. A. Ramiro Aviles, teisė į informaciją (teisė žinoti) taip pat yra ketvirtosios kartos teisė.⁹⁹

Nekylant abejonių dėl mokslo laisvės priskirtinumo tarptautinėms žmogaus teisėms, tampa svarbu užtikrinti šią teisę tarptautiniu mastu, ypač mokslo ir technologijų santykyje su žmogaus orumu. Anot profesorės A. Chapman, išsivysčiusiose šalyse atliekami moksliniai tyrimai dažniausiai išbandomi neturtingose besivystančiose šalyse, kadangi ten mažesni tyrimo atlikimo kaštai, ne taip griežtai sureguliuota tyrimo vykdymo kontrolė (arba visai nėra teisinio reguliavimo) ir tyrimo subjektai yra mažiau gavę įvairių vaistų – taigi, tiriamųjų grupė yra labiau vienalytė.¹⁰⁰ Atkreiptinas dėmesys, kad tik nedaugelyje besivystančių valstybių įdiegti teisiniai reguliaciniai mechanizmai, apsaugantys tiriamąjį asmenį nuo išnaudojimo bei nustatyta laisvo informuoto tiriamojo subjekto sutikimo būtinybė. Kita problema, kad daugelis išsivysčiusių valstybių mokslininkų, atliekančių pažangius priešakinius tyrimus biotechnologijos ir biomedicinos srityje dažnai nenori glaudžiau bendradarbiauti su besivystančių šalių mokslininkais. Todėl neretai naujų mokslo pažangos vaisių sukūrimas ir sklaida nepasiekia vargingiausių šalių žmonių, vadinasi ir neužtikrina jiems mokslo laisvės – teisės naudotis mokslo pažanga. Ekonomikos globalizacija ir galingų tarptautinių korporacijų augimas mažina nacionalinių institucijų, kontroliuojančių biomedicininis tyrimus įtaką. Ši problema taip pat

⁹⁸ Report of the Experts' Meeting on The Right to Enjoy the Benefits of Scientific Progress and its Applications // ten pat.

⁹⁹ Ten pat.

¹⁰⁰ Ten pat.

ypatingai aktuali mažiau išsivysčiusiose valstybėse, kurių nacionalinis biudžetas dažnai būna mažesnis nei kai kurių stambių farmacijos korporacijų ištekliai. Reikėtų visiškai sutikti su profesore A. Chapman, nuogaustaujančia, kad daugelis mokslo laisvei realizuoti skirtų paramos fondų šiuo metu priklauso privačiam sektoriui. Todėl mokslininkai, atlikdami mokslinius tyrimus vis dažniau yra priklausomi ir siekia pelno, nei galvoja apie tiriamojo asmens laisvę (teisę) naudotis mokslo pažangos vaisiais. Tai lemia ne tik didesnes mokslo pažangos pritaikymo (pavyzdžiui, vaistų) kainas, bet ir slopina inovacijas apskritai. Didelės farmacijos kompanijos ir kitos privačios tyrimus biomedicinos ir biotechnologijos srityje atliekančios bendrovės mažai dėmesio skiria inovacijoms, susijusioms su besivystančių šalių, o kartais net ir išsivysčiusių valstybių gyventojų reikmėmis.¹⁰¹ Išsivysčiusiose pasaulio valstybėse viena iš problemų yra ta, kad korporacijos nenori investuoti didelių lėšų moksliniams tyrimams, jei joms nesuteikiama išskirtinių teisių į mokslo laisvę. Reikalaujamos teisės į mokslo laisvę tokios bendrovės siekia įvairiausių lengvatų gaunant leidimą atlikti biomedicininį tyrimą, registruojant tyrimo rezultatus ir gaunant registravimo liudijimą. Todėl UNESCO ekspertų susitikime Amsterdame 2007 metais buvo pasiūlyta idėja iš esmės keisti mokslinių tyrimų vykdymo tvarką.¹⁰²

Kalbant apie mokslo laisvę kaip teisę, reikėtų atkreipti dėmesį į dar vieną, mūsų manymu, svarbų aspektą – intelektinę nuosavybę ir jos apsaugą. Realizuodamas mokslo laisvę kaip savo teisę, mokslininkas turi teisę į intelektinę savo tyrimo vaisių nuosavybę, kuri kartais nepelnytai primirštama. Mažai arba visai nekalbama apie mokslininkų kolektyvo intelektinę teisę, kuri gali būti neteisėtai pažeista suinteresuotų trečiųjų šalių. Todėl kai kurių mokslininkų ir tarptautinės teisės ekspertų nuomone, būtų tikslinga Tarptautinį ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktą papildyti protokolu, kuriame būtų įdiegtos individualios ieškinių procedūros, siekiant labiau užtikrinti asmens teisę naudotis mokslo pažanga ir jos teikiamais vaisiais.¹⁰³

Apibendriname, kad nė vienas mūsų aukščiau minėtas tarptautinis teisės dokumentas nereglamentuoja kolektyvinių teisių, jų ribų ir nenustato šių teisių užtikrinimo mechanizmų. Mums nepavyko rasti ir mokslinių publikacijų, nagrinėjančių biomedicininių tyrimų laisvę kaip kolektyvinę teisę. Mūsų manymu, mokslo laisvės subjektu būtų tikslinga laikyti ne vieną individą-mokslininką, o mokslo kolektyvą ir teisiškai reglamentuoti jo subjektines teises ir pareigas. Tarpvalstybiniu lygiu nesandžio sutarimo dėl mokslo laisvės subjekto mes laikytume kaip vieną su mokslo laisvės reglamentavimu biomedicinoje susijusių problemų.

¹⁰¹ Ten pat.

¹⁰² Ten pat.

¹⁰³ Ten pat.

5. Mokslo laisvė kaip principas

Tarptautiniame ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakte skelbiama mokslo laisvė suprantama kaip esminis principas, kuriuo besiremdamos valstybės turi mokslo laisvę užtikrinti kiekvienam asmeniui: „Valstybės [...] pripažįsta kiekvieno žmogaus teisę [...] naudotis mokslo pažanga ir jos praktinio taikymo laimėjimais“. „Valstybės [...] įsipareigoja gerbti laisvę, kurios būtinai reikia moksliniams tyrimams ir kūrybinei veiklai“.¹⁰⁴ Esminis principas įpareigoja valstybes užtikrinti kiekvienam savo gyventojui teisę į mokslo laisvę: dalyvauti moksliniame gyvenime, naudotis dvasinių ir materialinių interesų, atsirandančių sukūrus kokius nors mokslo darbus, kurių autorius jis yra apsauga bei dalyvauti mokslo žinių sklaidoje tarptautiniu mastu. Įsipareigodamos užtikrinti šį principą, valstybės prisiima trejų pareigą, įgyvendinant teisę į mokslo laisvę: pareigą gerbti, pareigą apsaugoti ir pareigą vykdyti. Pareiga gerbti reiškia, kad valstybės įsipareigoja gerbti laisvę, būtiną moksliniams tyrimams ir bet kokiai kūrybinei veiklai bei gerbti tiesiogines ir netiesiogines, materialias ir moralines autoriaus teises, kylančias naudojantis mokslo vaisiais. Pareiga apsaugoti teisę į mokslo laisvę valstybėms tenka ta prasme, kad kilus ginčui tarp mokslo produkciją sukūrusio asmens ir trečiosios šalies, valstybiniu lygiu turi būti užtikrinta autoriaus teisių (intelektinės nuosavybės) apsauga. Teisine prasme svarbiausia yra valstybių pareiga įgyvendinti šį esminį principą, priimant įvairiausių teisinių, administracinių dokumentus. Pripažįstant, apsaugant ir įgyvendinant intelektinę teisę, labai svarbu atsižvelgti į faktą, kad ta teisė dažnai yra kolektyvinė (mokslinį darbą atlieka autorių kolektyvas) todėl kiekviena valstybė savo nacionalinėje teisėje turėtų reglamentuoti tiek individo, tiek ir mokslininkų grupės teisę pripažinti ir registruoti mokslinės veiklos vaisius bei ginti juos nuo neteisėto trečiųjų šalių naudojimosi mokslinės veiklos produktu autoriaus vardu. Kiekviena valstybė nacionalinėje teisėje taip pat turėtų įdiegti mechanizmus, apsaugančius mokslininko ir tiriamojo asmens interesus nuo privataus verslo ar civilių asmenų įtakos, ribojančios teisę į mokslo laisvę.

Mokslo laisvę vertinant kaip esminį principą, pažymėtina, kad Tarptautinio ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakto 4 straipsnyje yra nurodyta, jog „pagal šį Paktą teises valstybė gali apriboti tik tiek, kiek toks apribojimas atitinka šių teisių pobūdį ir tik visuotinės gerovės skatinimo demokratinėje visuomenėje tikslais“.¹⁰⁵ Mokslo laisvė kaip esminis principas nėra absoliutus ir mūsų nagrinėjamos temos kontekste. Mokslo laisvės apribojimus biomediciniuose moksliniuose tyrimuose aiškiausiai nustatė Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija bei jos protokolai, kuriuose reglamentuojamas bet koks medicinos ir biotechnologijos taikymas,

¹⁰⁴ Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas // ten pat.

¹⁰⁵ Ten pat.

turintis įtakos žmogui, įskaitant taikymą profilaktikos, diagnostikos, gydymo ir mokslinių tyrimų srityse. Visa Konvencija, kurios tikslas yra apsaugoti žmogaus teises ir orumą, paremta žmogaus pirmenybės principu: „žmogaus interesai ir gerovė yra svarbesni už išimtinus visuomenės ar mokslo interesus“.¹⁰⁶ Taigi, prioritetas čia teikiamas žmogui ir, kilus konfliktui, jo interesai yra svarbesni už mokslo ar visuomenės interesus. Viena svarbiausių sričių, kuriose turi būti taikomas šis principas yra penktame Konvencijos skyriuje reglamentuojami biomedicininiai tyrimai. Mokslinių tyrimų biomedicinos srityje laisvę riboja pagrindinės asmens teisės, išreikštos kituose teisės aktuose ir Konvencijos nuostatose, kurios „gina visų žmonių orumą bei tapatybę ir nediskriminuodamos kiekvienam užtikrina pagarbą jo neliečiamumui bei kitoms teisėms ir pagrindinėms laisvėms biologijos ir medicinos taikymo srityje“.¹⁰⁷ Mokslinį tyrimą biomedicinos srityje galime atlikti tuomet, kai tenkinamos trys pagrindinės sąlygos, nurodytos Konvencijoje ir paremtos Europos Ministrų Komiteto Rekomendacija Nr. R(90)3.¹⁰⁸

- 1) pirmoji sąlyga – nėra kitos alternatyvos gauti tokį patį veiksmingą rezultatą kaip tyrimų su žmonėmis metu. Tai reiškia, kad biomedicininio tyrimo atlikimo laisvė ribojama, jei tokį patį rezultatą galime gauti kitokiu būdu. Lygiai taip pat neleidžiama taikyti invazinių tyrimo metodų, jei panašius rezultatus galime gauti taikant mažiau invazinius ar neinvazinius metodus;
- 2) antroji sąlyga atlikti biomedicininį tyrimą – žala, kurią gali patirti tiriamas asmuo negali viršyti numatomos tyrimo naudos. Vadinasi, mokslo laisvę biomedicinoje riboja biomedicininio tyrimo galimi pavojai ir nepageidautinti reiškiniai tiriamajam asmeniui tyrimo metu, ar jam pasibaigus;
- 3) trečioji sąlyga – būtinas bešališkas biomedicininio tyrimo mokslinės ir etinės vertės tikrinimas bei tyrimo projekto teisinio, socialinio ir ekonominio priimtumo įvertinimas. Ši mokslo laisvę biomedicinoje ribojantį kriterijų tikrina bioetikos komitetas.

Mokslo laisvės ypatumus ir ribas biomedicinoje plačiau nagrinėsime kitame skyriuje. Apibendrinami šiame skyriuje išdėstytas mintis, darytume išvadą, kad mokslo laisvę vertinant kaip esminį teisės principą, šio principo neabsolūtumą rodo Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos nuostatos, gana griežtai ir aiškiai nubrėžusios mokslo laisvės ribas

¹⁰⁶ Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija) // ten pat.

¹⁰⁷ Ten pat.

¹⁰⁸ Council of Europe Committee of Ministers. Recommendation No. R(90)3 of the Committee of Ministers to member states concerning medical research on human beings //

<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=569941&ScMode=1&DocId=590274&Usage=2>; prisijungimo laikas: 2008-11-16.

biomedicinoje. Tačiau šios konvencijos ir jos protokolų nuostatos galioja tik konvenciją ratifikavusiose valstybėse ir, deja, kol kas nėra nustatyta jokių kriterijų, ribojančių mokslo laisvę, kuri dėka spartėjančio biotechnologijos progreso gali atverti galimybes pritaikyti mokslo, prieštaraujančio prigimtinėms žmogaus teisėms, visuomenės gėriams ir keliančio grėsmę ateities kartoms, pasiekimus pasaulinėje praktikoje.

6. Mokslo laisvės ypatumai ir ribos biomedicinos ir biotechnologijos moksluose

Ištisus amžius, siekdami dirbti savarankiškai, medikai reikalavo mokslo (tyrimų) laisvės. XIX amžiaus viduryje eksperimentinės medicinos pradininkas fiziologas Claude Bernardas teigė, kad gyvų būtybių tyrimai yra būtini siekiant pagerinti žmonijos likimą.¹⁰⁹ C. Bernardas kartu su kitais savo amžininkais pradėjo neregėto medicinos progreso laikotarpį, kuris tebesitęsia iki šių dienų. Dvidešimtojo ir dvidešimt pirmojo amžių sandūroje ypatingai sparčiai pradėjo vystytis biotechnologija. Biotechnologija – senas mokslas, kuris iki šiolei įtakoja mūsų kasdienybę. Nuo neatmenamų laikų augalai ir gyvūnai buvo veisiami atrankos būdu, o mikroorganizmai buvo vartojami gaminti tokiems produktams kaip sūris, duona, vynas ir alus. Archeologai randa vyno ar duonos pavyzdžių, kurių kilmė siekia kelis tūkstančius metų prieš Kristų. Pirmą kartą biotechnologijos terminą 1917 metais pavartojo vengrų inžinierius Karlas Erekiš, aprašydamas kaulių auginimo procesą pramoniniu būdu, naudojant cukrinius runkelius.¹¹⁰ K. Erekišo nuomone, biotechnologija – tai įvairūs procesai, kurių metu panaudojant gyvus organizmus, iš žaliavų gaminami produktai. Dabartinė biotechnologija apima įvairias technologijas, susijusias su gyvų organizmų ar jų produktų naudojimu maisto pramonėje, medicinoje, farmacijoje, gerinant žmogaus sveikatą, gyvenamąją aplinką. Šiandienė modernioji biotechnologija yra paremta nanomokslu¹¹¹ – rekombinantinės DNR ar hibridomų technologija (technologija specifinių antikūnų gamybai). Šiuo metu šimtai biotechnologijos bendrovių pasaulyje atlieka daugybės vaistinių preparatų ir vakcinų klinikinius tyrimus, diagnostinius testus ir augalų bei gyvūnų genetines modifikacijas. Mokslininkai išmoko manipuluoti DNR ir baltymais – dviem svarbiausiais gyvybės elementais – todėl biotechnologijos mokslas aprėpia plačią sritį nuo genetiškai modifikuotų mikroorganizmų, vaistų kūrimo iki klonavimo. Biotechnologijos mokslo revoliucija labai reikšminga ekonomikos augimui ir plėtrai, atverdama naujas galimybes biomedicinoje, sveikatos apsaugos, žemės ūkio, maisto pramonės, aplinkos apsaugos sferoje bei moksliniams tyrinėjimams. Biotechnologijos mokslo dėka tapo įmanoma pratęsti vidutinį

¹⁰⁹ Rogers A, Durand de Bousingen D. Bioetika Europoje. Kultūros leidykla. Vilnius 2001. P. 263.

¹¹⁰ http://www.sicor.lt/lt/disp.php/lt_publications/lt_publications_pub/lt_publications_pub_20; prisijungimo laikas: 2007-05-28.

¹¹¹ Gyvybės mokslų prasme visų biodarinių funkcionavimo ir jų imitacijos principai užkoduoti nano (10^{-9}) skalėje.

gyventojų amžių nors vis dar nemokama išgydyti apie pusės visų pasaulyje egzistuojančių ligų, o antibiotikai tampa vis mažiau veiksmingi dėl didėjančio mikroorganizmų atsparumo. Tačiau biotechnologijos pagalba jau dabar yra įmanoma kurti pigesnius, veiksmingesnius vaistinius preparatus ir taikyti etinius reikalavimus geriau atitinkančias gydymo ir tyrimo procedūras (pavyzdžiui, sukurtas žmogaus augimo hormonas, nekeliantis rizikos sirgti gyvybei pavojinga Creutzfeldt–Jacobs liga).¹¹² Biotechnologijos mokslo pasiekimai sukėlė radikalius pokyčius medicinoje, ypač prevencinėje, pavyzdžiui, farmakogenomikoje žmogaus genomus naudojami kuriant vaistus, o kamieninių ląstelių ir ksenotransplantacija taikoma gydyti degeneracines ligas, tokias kaip Alzheimerio ar Parkinsono liga. Kyla klausimas ar ši mokslo pažanga leidžia daryti išvadą, kad mokslinių tyrimų laisvė turi būti visada absoliuti? Mokslinę veiklą reguliuoja griežtos taisyklės, kurios skiria ją nuo empirinės veiklos be aiškiai apibrėžtų tikslų. Pastaraisiais metais vis labiau diskutuojama dėl mokslo laisvės biomedicinoje, kuria suteikiama teisė atlikti mokslinius tyrimus ypatingai išvystytų biotechnologijų dėka, tokių kaip genų rekombinaciniai metodai ar apvaisinimas *in vitro*. Diskusijos vyksta įvairiose valstybėse visuomeniniu ir valstybiniu lygiais ir nuomonių esama įvairiausių. Kai kurie mokslininkai teigia, kad „akademinės laisvės negali būti per daug“,¹¹³ ir netgi tuomet, kai „mokslinių tyrimų laisvė“ atneša neigiamas pasekmes, nevalia kištis ir ją riboti, o išspręsti šią problemą galėtų savanoriškas tiriamųjų asmenų dalyvavimas tyrime. Šią nuomonę ypač gina amerikiečių mokslininkas R. Lewine, anot kurio „bet kokia rizika yra priimtina jei tuo pat metu egzistuoja vien tik viltis, kad pavyks padėti biomedicininiame tyrime dalyvaujantiems. Intervencijos arba kito taikomo metodo rizika priimtina ir tuo atveju, jei subjektas ir negauna individualios naudos“.¹¹⁴ Vadinas, pateisinama biomedicininiuose tyrimuose būtų viskas, kas, manoma, duotų teigiamų rezultatų visuomenei. R. Lewin argumentai atspindi JAV federalines reguliavimo normas, kuriose visuomenės interesas reglamentuojamas aukščiau asmens intereso. Tokiu būdu, mokslo laisvė taptų beveik absoliučia mokslininko ar mokslo institucijos teise, kurią varžytų tik tiriamojo asmens autonomiškumas. Apibendrinant šią nuomonę, atrodo, kad valžios institucijų kišimasis į mokslo laisvę biomedicinoje ir biotechnologijoje, suvaržant šią teisę norminiais aktais, čia būtų suprantamas kaip paties mokslo pažangos stabdis. Nenorėtume visiškai sutikti su tokia nuomone. Mūsų manymu, mokslo laisvė, būdama teise, negali pažeisti kitų žmonių (konkrečiu atveju, biomedicininiame tyrime dalyvaujančių tiriamųjų) teisių. Manytume, kad tyrimai gyvybės mokslų (ir biomedicinos) srityje dėl savo išskirtinumo turėtų būti griežčiau kontroliuojami. Pagrindžiant savo nuomonę, pateiksime tokius argumentus:

¹¹² Communication from the commission to the council, the european parliament, the economic and social committee and the committee of the regions. Life sciences and biotechnology-A strategy for Europe // http://europa.eu.int/eur-lex/en/com/cnc/2002/com2002_0027en01.pdf; prisijungimo laikas: 2007-05-28.

¹¹³ Ten pat.

¹¹⁴ Lewine R. The need to revise the Declaration of Helsinki // ten pat.

- 1) klonavimo technologija tiesiogiai susijusi su žmonių rūšies gyvybės ir mirties klausimu, todėl klonavimo idėjos visuomenė neturėtų palaikyti vien tik remiantis specialistų nuomone. Ši mokslo sritis turėtų būti kuo griežčiausiai reglamentuota įstatymų;
- 2) ne taip seniai gyvybės mokslai (ir biomedicina) buvo tyrinėjami išskirtinai tik universitetuose ar kitose akademinę veiklą vystančiose mokslo institucijose, o paskutiniaisiais metais ypač pagausėjo biomedicininis tyrimus vykdančių smulkių ir vidutinių privačių verslo bendrovių bei gerai finansuojamų laboratorijų skaičius, kurių veikla dažniausiai yra mažai žinoma visuomenėje ir beveik nekontroliuojama.

Daugelis šalių dalyvaujančių diskusijoje dėl mokslo laisvės ribų teisinio reglamentavimo biomedicinoje sutinka, kad teisė laisvai atlikti visiškai nekontroliuojamus mokslinius tyrinėjimus ir eksperimentavimą gyvybės mokslų srityje, kuomet tiesiogiai įtakojama žmogaus būtis, negali būti besąlygiška.¹¹⁵ Vienas iš Helsinkio deklaracijos principų teigia, kad „kiekvienas biomedicininis tyrimų projektas, jei tyrime dalyvauja žmogus kaip tyrimo subjektas, turi būti atliekamas tik visiškai įvertinus riziką ir palyginus su numatoma nauda subjektui ir kitiems žmonėms. Subjekto interesai svarbesni už mokslo ir visuomenės interesus“.¹¹⁶ Trečiajame Helsinkio deklaracijos skyriuje dar kartą pabrėžiama, kad „biomedicininis tyrimų metu dėl mokslo ir visuomenės interesų niekada negali būti pažeisti individo (subjekto) interesai“.¹¹⁷ Tačiau, kaip žinia, Helsinkio deklaracijoje reglamentuojamos normos yra deontologinės, taigi, turinčios tik rekomendacinę galią ir nenumatančios jokių sankcijų už normų nesilaikymą ar pažeidimus.

Kalbant apie mokslo laisvės ypatumus biomedicinoje ir biotechnologijoje, šeštoje lentelėje pateikiame apibendrintus, mūsų manymu svarbiausius mokslo laisvę biomedicoje ribojančius veiksnius, kuriuos plačiau aptarsime kitame skyriuje.

Mokslo laisvės ribų problema gvildinama daugelio mokslininkų. Vienu manymu, mokslas negali būti ribojamas – mokslininkas turi būti laisvas savo moksline veikla, o mokslo institucija privalo turėti visišką autonomiją moksliniuose tyrinėjimuose.¹¹⁸ Kiti mokslininkai pripažįsta, kad mokslo laisvė nėra absoliuti, kad ji neturi prieštarauti gerai moralei, papročiams, viešajai tvarkai, negali kenkti žmogaus sveikatai.¹¹⁹ Tačiau teisiškai mokslo laisvės ribos kol kas nėra aiškiai reglamentuotos.

¹¹⁵ Legal Regulations on the Advanced Science and Technology. Regulations on Life Science // ten pat.

¹¹⁶ World Medical Organization. Declaration of Helsinki (1964) // ten pat.

¹¹⁷ Ten pat.

¹¹⁸ Legal Regulations on the Advanced Science and Technology. Regulations on Life Science // ten pat.

¹¹⁹ Raatikainen P. The scope and limits of value-freedom in science // ten pat.

6 lentelė. Veiksniai, ribojantys mokslo laisvę biomedicinoje

Eil. Nr.	Veiksny	Paaiškinimas
1.	Laisvas informuoto tiriamojo asmens sutikimas.	Mokslininkas turi teisę (laisvę) atlikti mokslinį tyrimą tik tuomet kai tiriamasis asmuo laisvai apsisprendžia dalyvauti moksliniame tyrime. Tiriamasis bet kada gali nutraukti savo dalyvavimą tyrime, nesulaukdama už tai jokių sankcijų.
2.	Mokslininkui keliami profesiniai reikalavimai ir standartai.	Atliekantis mokslinį tyrimą mokslininkas privalo atitikti būtinus profesinius reikalavimus ir standartus. Tyrimą atlikti gali tik reikiamos kvalifikacijos tyrėjas, kurią jis turi įrodyti Lietuvos bioetikos komitetui, teikiant paraišką biomedicininiam tyrimui atlikti.
3.	Tiriamojo asmens privataus gyvenimo apsauga.	Negalimas biomedicininis tyrimas, kurio metu nebus užtikrintas tiriamojo asmens konfidencialumas.
4.	Kitos fundamentinės tiriamojo asmens teisės ir laisvės.	Mokslininko laisvę atlikti mokslinį tyrimą biomedicinos ir biotechnologijos srityje riboja kitos fundamentinės tiriamojo asmens teisės ir laisvės, pavyzdžiui, negalimas mokslinis tyrimas žeminantis tiriamojo orumą.

Šiandien jaučiama grėsmė, kad teisė gali tapti instrumentu kiekvienam tikslui, kurį iškelia mokslas ir technologijos, pasiekti. Kaip išimtį išskirtume biomedicinos mokslą, ir tai tik Europos lygmenyje. Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija ir jos papildomi protokolai,¹²⁰ – vienintelės sutartys skirtos būtent biomedicinai – apibrėžia biomedicininių tyrimų laisvės ribas, įtvirtinant moksliniuose tyrimuose dalyvaujančio asmens (kaip tiriamojo objekto) apsaugą. Šiuose dokumentuose įtvirtinti draudimi atlikti genetinius tyrimus su lytinėmis paveldimumą lemiančiomis ląstelėmis, eksperimentuoti su žmogaus embrionais, klonuoti žmogų ir panašiai. Šie dokumentai reglamentuoja biomedicininių tyrimų laisvės ribas tuomet, kai kyla grėsmė pažeisti žmogaus orumą ir kitas tarptautinėse žmogaus teisių sutartyse įtvirtintas žmogaus teises. Norint, kad tiriamasis asmuo dalyvautų moksliniuose tyrimuose, būtinas jo laisvas ir informuotas sutikimas, kuris gali būti bet kada atšaukiamas. Biomedicinos konvencijos 17 straipsnyje reglamentuojama negalinčių duoti sutikimo moksliniams tyrimams asmenų apsauga, o 2

¹²⁰ Konvencijos dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje papildomas protokolai dėl žmonių klonavimo uždraudimo // ten pat.

Additional protocol to the convention on human rights and biomedicine concerning biomedical research // ten pat.

straipsnyje pabrėžiama išskirtinė žmogaus viršenybė mokslo atžvilgiu („Žmogaus interesai ir gerovė yra svarbesni už išimtinis visuomenės ar mokslo interesus“).¹²¹ Šis principas figūruoja ir Helsinkio deklaracijoje nuo pat pirmojo jos varianto, paskelbto 1964 metais. Galima daryti prielaidą, kad Konvencijos nuostatos šį principą perėmė iš Deklaracijos – taigi, deontologinė norma peraugo į teisės normą. Tačiau svarbu pažymėti, kad biomedicinos mokslo laisvės ribojimai galioja tik Biomedicinos konvenciją ratifikavusiose Europos šalyse, kurių tarpe yra ir Lietuva. Būtina paminėti, kad biomedicininį tyrimų laisvės ribas nustato ir Lietuvos Respublikos Biomedicininį tyrimų etikos įstatymas, įtvirtindamas tokius pačius asmens, dalyvaujančio biomedicininuose tyrimuose apsaugos mechanizmus kaip Biomedicinos konvencija.¹²²

Mėginimai apibrėžti mokslo laisvę kaip teisės kategoriją biomedicinos ir biotechnologijos moksluose yra problemiški, tačiau labai reikšmingi. Eilė mokslo ir technologijos pasiekimų, pradedant atomo dalijimusi, baigiant klonavimu, parodė, kad prieš pradedant mokslinius tyrimus dažniausiai iš viso nėra galvojama apie potencialų socialinį ir moralinį biotechnologijos poveikį. Šią problemą tyręs profesorius B. Garlandas yra pasakęs, kad „mes nebūname visiškai pasirengę šias technologijas saugiai taikyti gyvenime“.¹²³ Anot J. Juškevičiaus, mokslo laisvę biomedicinoje pabrėžiančių deontologijos normų svarba yra neginčijama, tačiau, nepakankama dėl jų rekomendacinio, bet dažniausiai teisiškai neįpareigojančio charakterio.¹²⁴ Gyvybės mokslų ir technologijos laimėjimai ypatingai tiesiogiai liečia žmogų ir jo aplinką, todėl teisei nevalia atsiriboti nuo socialinių vertybių apsaugos, kai kyla reali grėsmė neapgalvotam naujų technologijų taikymui. Tačiau, manytume, kad mokslo laisvė dar nėra pakankamai teisiškai reglamentuota, ypatingai Lietuvoje. Remdamasis kokybiniais tyrimo metodais, J. Juškevičius teisės intervencijos biomedicinoje stoką aiškina keliomis priežastimis.¹²⁵ Šis mokslininkas apibendrina, kad teisininkai į bioetines diskusijas pradžioje vengė įsitraukti dėl kompetencijos stokos. Dabar jau, būdami apdairūs, teisininkai stengiasi aptakiau pateikti ir mažiau išgryninti normas, reglamentuojančias miglotas situacijas, galinčias sukelti nenumatytų padarinių. Kita priežastis – spartus gyvybės mokslų vystymosi tempas smarkiai besiskiriantis nuo teisės lėtumo ir nelankstumo. Tai taip pat lemia ir tarpdisciplininis bioetikos pobūdis, nes teisininkai nuolat turi atnaujinti savo žinias kitose srityse.

Be prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių bei kitų tarptautinėje teisėje įtvirtintų žmogaus teisių iš esmės ribojančių mokslo laisvę, biomedicinos ir biotechnologijos mokslų laisvę riboja

¹²¹ Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija) // ten pat.

¹²² Lietuvos Respublikos Biomedicininį tyrimų etikos įstatymas // ten pat.

¹²³ Garland B. Neuroscience and the Law. Brain, Mind and the Scales of Justice. A Summary Report // ten pat.

¹²⁴ Juškevičius J. Biotechnologijų iššūkiai: nuo bioetikos link bioteisės // ten pat.

¹²⁵ Ten pat.

keletas specifinių tik šių mokslų laisvei keliamų reikalavimų. Svarbiausios, mūsų manymu, teisės ir laisvės ribojančios mokslo laisvę biomedicinoje yra šios:

- 1) tiriamojo asmens teisė laisvai apsispręsti dalyvauti moksliniuose tyrimuose;
- 2) tyrėjui keliami privalomi profesiniai reikalavimai ir standartai;
- 3) asmens privataus gyvenimo apsauga.

6.1 Tiriamojo asmens teisė laisvai apsispręsti dalyvauti moksliniuose tyrimuose

Vienas iš esminių principų, ribojančių mokslo laisvę biomedicinoje yra tiriamojo asmens teisė laisvai apsispręsti dalyvauti moksliniuose tyrimuose.¹²⁶ Tai reiškia, kad niekas negali būti priverstas, kad be jo sutikimo būtų atlikta intervencija į jo kūną. Ši taisyklė rodo tiriamojo asmens autonomiją santykyje su tyrėju. Aiškinant laisvo informuoto sutikimo principą, reikia skirti tris svarbius jo aspektus:

- 1) tiriamasis asmuo turi duoti sutikimą **laisva valia**, be jokios pašalinės prievartos;
- 2) prieš apsispręsdamas dalyvauti tyrime asmuo turi gauti visą **informaciją** apie numatomą tyrimą bei galimus jo padarinius;
- 3) sutikimas bet kuriuo metu, bet kuriame tyrimo etape gali būti **atšauktas**, be jokios diskriminacijos ir pasekmių.

Tiriamojo asmens laisvo apsisprendimo dalyvauti moksliniame tyrime teisė pabrėžiama ir deontologinėse, ir teisės normose, reglamentuojančiose mokslo laisvės ribas. Helsinkio deklaracijoje nurodoma, kad biomedicininių tyrimų metu dėl mokslo ir visuomenės interesų niekada negali būti pažeisti individo (tiriamojo subjekto) interesai. Taigi, būtina vengti tokių mokslinių tyrimų ir rekomendacijų, kurios labiau gina tyrėjų nei tiriamųjų teises. Nuomonės šiuo klausimu vėl gi skiriasi Europos ir Amerikos mokslininkų tarpe. Analizuojant Amerikos medikų asociacijos pasisakymus, susidaro įspūdis, kad pagal amerikiečius didesnė atsakomybė turėtų būti taikoma tyrime dalyvaujantiems subjektams, o ne patiems tyrėjams. Amerikos medikų asociacijos nuomone, už dalyvaujančio tyrimo sveikatą atsako ne tik tyrimą atliekantis subjektas, jau vien dėl to, kad dalyvaujantis sutiko dalyvauti tyrime.¹²⁷ Kai kurie mokslininkai iš viso abejoja ar atliekant biomedicininius tyrimus reikalingas laisvas informuotas tiriamojo asmens

¹²⁶ Doyal L. Informed consent: moral necessity or illusion? // http://qshc.bmj.com/cgi/content/full/10/suppl_1/i29; prisijungimo laikas: 2008-11-10.

¹²⁷ CEJA Report A – A-93. Patient Responsibilities // http://www.ama-assn.org/ama1/pub/upload/mm/369/ceja_aa93.pdf; prisijungimo laikas: 2008-11-10; CEJA Report 1 – A-97. Waiver of Informed Consent of Emergency Room Research // http://www.ama-assn.org/ama1/pub/upload/mm/369/ceja_1a97.pdf; prisijungimo laikas: 2008-11-10.

sutikimas.¹²⁸ Tačiau 2008 metais San Paule priimtoje Helsinkio deklaracijos pataisose eilinį kartą pabrėžiamas fundamentalus principas gerbti tyrime dalyvaujančio asmens teisę, gavus išsamią informaciją apie planuojamą mokslinį tyrimą, laisvai apsispręsti dėl dalyvavimo tame tyrime bei pasitraukimo iš tyrimo bet kuriame jo etape. Helsinkio deklaracijoje nurodoma, kad mokslininko teisė atlikti mokslinį tyrimą visada yra antraeilė, lyginti su tiriamojo asmens apsauga, o etiniai sumetimai visada turėtų būti viršesni už vietinius įstatymus.

Labai svarbus apsisprendimą dalyvauti biomediciniame tyrime sąlygojantis kriterijus yra tiriamojo asmens informuotumas apie tyrimą. Kiekvienas tyrime dalyvaujantis asmuo turi teisę į aiškiai ir išsamiai pateiktą informaciją apie tyrimo tikslą, metodiką, tiriamųjų teises, galimą riziką ir pavojus. Informacija tiriamajam turi būti pateikta aiškiai, paprasta suprantama kalba, nevarojant specialių terminų ar neaiškių tarptautinių žodžių. Ši nuostata pritaikyta tiriamojo labui, tačiau kelia tam tikrų sunkumų. Mokslinės informacijos pateikimas paprasta, nespecialistui suvokiama kalba, gali tapti įvairių nesusipratimų priežastimi. Kita problema, kad labai išsamiai pateikiant informaciją apie galimą tyrimo pageidaujamą ar nepageidaujamą poveikį tiriamajam, šis gali jį suvokti iškreiptai. Tai gali sukelti ne tik nepageidaujamą psichologinę tiriamojo asmens reakciją, bet ir sąlygoti mažesnę tyrimo rezultatų patikimumą. Ypač ši problema aktuali ir opi biomediciniuose tyrimuose, kuriuose yra placebo gaunanti kontrolinė tiriamųjų grupė.

Analizuodami mokslines publikacijas bei mokslininkų diskusijas, pastebėjome, kad kalbant apie mokslo laisvės ribas biomedicinoje kartais neteisėtai pamiršamas fundamentalus žmogaus teisių apsaugos principas – nediskriminacijos principas – teigiantis, jog asmens teisės privalo būti įgyvendinamos nepriklausomai nuo rasės, odos spalvos, lyties, kalbos, religijos, veiksnio, politinių įsitikinimų ir kitų priežasčių. Biomediciniuose tyrimuose tiesiogiai reglamentuojančios Žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos bei papildomo jos protokolo dėl biomediciniuose tyrimuose pirmuose straipsniuose labai aiškiai pasakyta, kad šioje Konvencijoje ir Protokole apibrėžtos normos biomediciniame tyrime dalyvaujančiam asmeniui (tiriamajam) „nediskriminuodamos kiekvienam užtikrina pagarbą jo neliečiamumui bei kitoms teisėms ir pagrindinėms laisvėms“¹²⁹ atliekant biomedicininį tyrimą ar medicinos intervenciją.

Tai ypač pasakytina apie mokslinius tyrimus su neveiksniais ar ribotai veiksniais subjektais. Kaip minėjome, vienas iš esminių mokslo laisvės biomedicinoje ribojančių veiksnių yra būtinas tyrime dalyvaujančio asmens laisvas sutikimas. Laisvo informuoto asmens sutikimo būtinybę atliekant mokslinį tyrimą nurodo Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija, Lietuvos Respublikos biomediciniuose tyrimuose etikos įstatymas, kurio 4 straipsnyje nurodoma, kad

¹²⁸ Nicholson R. Informed consent // Br Med J (Clin Res Ed). 1986, No. 293(6554), P. 1099.

¹²⁹ Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija) // ten pat.

„biomedicininiai tyrimai gali būti atliekami tik pagal šiuos reikalavimus, kai [...] gautas savanoriškas tiriamojo asmens sutikimas“, o 6 straipsnyje – „siekiant užtikrinti tiriamojo asmens apsaugą, biomedicininiai tyrimai atliekami tik tada, kai [...] gautas savanoriškas asmens sutikimas“.¹³⁰ Konvencijos 16 straipsnyje reglamentuojama, kad mokslinis tyrimas gali būti atliekamas tik tuomet, kai „buvo duotas aiškiai ir konkrečiai išreikštas, dokumentu įformintas [...] būtinas sutikimas. Toks sutikimas gali būti bet kada atšauktas“.¹³¹ Matyti, kad laisvam ir informuotam tiriamo asmens sutikimui keliami du griežti reikalavimai: jis turi būti aiškiai ir konkrečiai išreikštas ir įformintas dokumentu. Būtina pažymėti, kad tokia sutikimo forma privaloma tuomet, kai norima pacientą įtraukti į mokslinius tyrimus, kitu atveju gali pakakti tik numanomo sutikimo. Iš to sektų, kad tik veiksnus asmuo gali dalyvauti moksliniuose tyrimuose, nes geba suvokti, įvertinti ir pasirašyti laisvo informuoto sutikimo dokumentą. Vadinas, tokiose biomedicinos mokslo kryptyse kaip psichiatrija ar pediatrija moksliniai tyrimai būtų iš viso negalimi. Sprendžiant šią problemą, Biomedicinos konvencijos 17 straipsnyje reglamentuojama negalinių sutikimo moksliniams tyrimams duoti asmenų apsauga. Čia nurodoma, kad su neveiksniu duoti sutikimą asmeniu moksliniai tyrimai gali būti atliekami tik griežtai laikantis nurodytų sąlygų:

- 1) moksliniai tyrimai potencialiai gali duoti realios ir tiesioginės naudos tiriamojo asmens sveikatai;
- 2) panašaus veiksmingumo moksliniai tyrimai negali būti atlikti su veiksniais duoti sutikimą asmenimis;
- 3) būtinas sutikimas buvo duotas konkrečiai ir išreikštas raštu;
- 4) tiriamasis asmuo neprieštarauja .

Seka išvada, kad ir neveiksnaus asmens būtinas yra sutikimas, kuris buvo duotas konkrečiai ir raštu. Mokslo laisvę labai riboja sąlyga, nurodanti, kad tyrimų rezultatai turi duoti realios ir tiesioginės naudos tiriamojo asmens sveikatai. Neklinikiniuose moksliniuose tyrimuose tai dažnai yra praktiškai nepasiekiamo. Pavyzdžiui, sunku būtų tikėtis kažkokios tiesioginės naudos pačiam tiriamajam, biomedicininį tyrimą atliekant, siekiant išsiaiškinti ligos etiopatogenezės mechanizmą. Šią problemą turėtų padėti spręsti Konvencijos 17 straipsnio antrame punkte reglamentuotos normos, nurodančios papildomas sąlygas, išplečiančias mokslo laisvės su neveiksniais asmenimis ribas. Kai mokslinių tyrimų rezultatai potencialiai negali duoti tiesioginės naudos tiriamojo asmens sveikatai, tokie moksliniai tyrimai gali būti leidžiami tuomet, kai jais „siekama, akivaizdžiai patobulinus asmens būklės, ligos ar sutrikimo mokslinį

¹³⁰ Lietuvos Respublikos biomedicininų tyrimų etikos įstatymas // ten pat.

¹³¹ Ten pat.

supratimą, padėti galiausiai gauti rezultatus, galinčius būti naudingus atitinkamam asmeniui arba kitiems tos pačios amžiaus kategorijos ar ta liga sergantiems, arba tą patį sutrikimą turintiems, arba tokios pat būklės asmenims“.¹³² Mūsų nuomone ši norma yra vienas iš fundamentinės medicinos mokslo variklių, neleidžianti neklinikinių biomedicinos ir biotechnologijos mokslų nustumti į mokslinės tiriamosios veiklos užribį. Dar viena ne mažiau svarbi sąlyga, leidžianti atlikti mokslinius tyrimus, neduosiančius tiesioginės realios naudos tiriamojo sveikatai yra tuomet, kai moksliniai tyrimai yra susiję tik su minimaliu pavojumi tiriamajam asmeniui. Taigi, mokslininkas turi taip sudaryti tyrimų protokolą, kad tiriamajam negręstų jokia potenciali žala. Reikia pripažinti, kad mokslininkai dažnai siekia pateikti nepriekaištingą tyrimo protokolą ir taip stengiasi „apeiti“ šį reikalavimą.

Apibendrinami darome išvadą, kad mokslininko laisvę atlikti biomedicininį tyrimą riboja tiriamojo asmens savarankiškas apsisprendimas dalyvauti moksliniame tyrime. Apsisprendimą sąlygoja asmens gauta ir autonomiškai suvokta informacija apie tyrimą, o sutikimo laisvė reiškia, kad sutikimas bet kuriuo metu gali būti atšauktas, gerbiant šį sprendimą. Taigi, laisvas informuoto tiriamojo asmens sutikimas yra jo teisė ir būtina sąlyga pradėti biomedicininį tyrimą – niekas jokių pagrindu negali būti diskriminuojamas dėl savo sprendimo.

6.2 Tyrėjui keliami privalomi profesiniai reikalavimai ir standartai

Dar vienas svarbus mokslo laisvės ribojimas biomedicinoje yra mokslininkui–tyrėjui keliami privalomi profesiniai reikalavimai ir standartai. Aišku, kad vien informuoto tiriamojo asmens sutikimo pradėti biomedicininį tyrimą nepakanka. Dabar diskutuojama dėl nuostatos, kad tyrėjas turėtų kuo mažiau galimybių nuspręsti, kiek tiriamasis galėtų patirti papildomos rizikos ir diskomforto biomedicininio tyrimo metu. Vienų manymu tai apsaugotų visuomenę nuo „grubių“ nekompetingų tyrėjų. Kitų manymu, apsaugotų pačius tyrėjus nuo klaidingos nuomonės dėl tiriamajam asmeniui grėsiančios ar negrėsiančios rizikos.¹³³ Kita vertus, nežinia ar įmanomas visiškai nerizikingas biomedicininis tyrimas. Tačiau kvalifikuotas tyrėjas privalo minimaliai sumažinti galimą biomedicininio tyrimo riziką. Ne kiekvienas mokslininkas gali atlikti biomedicininį tyrimą. Akivaizdu, kad pavyzdžiui, humanitarinių mokslų daktaras negalėtų atlikti mokslinio tyrimo biotechnologijos ar biomedicinos mokslo srityje. Lygiai taip pat ne kiekvienas biomedicinos srityje dirbantis mokslininkas gali atlikti bet kuriuos mokslinius tyrimus – tam reikalinga atitinkama kvalifikacija. Lietuvos Respublikos biomedicininių tyrimų etikos įstatyme nurodyta, kad gydytojas ar kitas asmuo gali atlikti biomedicininį tyrimą tik tuomet jei „turi

¹³² Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija) // ten pat.

¹³³ Education and debate. For and against. BMJ 2000; 321:442-445.

atitinkamą išsilavinimą ir pacientų priežiūros patirties“.¹³⁴ Kaip buvo minėta anksčiau, dažniausiai biomedicininį tyrimą atlieka ne vienas mokslininkas, bet kolektyvas, kuriam vadovauja vienas mokslininkas, vadinamas pagrindiniu tyrėju. Kvalifikacinius reikalavimus pagrindiniam klinikinio tyrimo tyrėjui nustato Sveikatos apsaugos ministerija.¹³⁵ Apibendrinus šiuos reikalavimus, išskirtume svarbiausius:

- 1) aukštasis medicininis išsilavinimas, profesinis pasirengimas ir patirtis toje klinikinių tyrimų srityje, kurioje planuojamas tyrimas – vadinasi, pagrindinio tyrėjo kvalifikaciniai reikalavimai turi atitikti tyrimo srities gydytojo medicinos normos reikalavimus;
- 2) klinikinio tyrimo pagrindinis tyrėjas privalo turėti praktinės klinikinių tyrimų patirties – vadinasi, jau anksčiau turi būti dalyvavęs klinikiniuose tyrimuose kaip tyrėjas;
- 3) atsižvelgdamas į tyrimo protokolo specifiką bei su tyrimu susijusią riziką, Lietuvos bioetikos komitetas gali nustatyti papildomus pagrindiniam tyrėjui keliamus reikalavimus.

Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos 4 straipsnyje nurodoma, kad „kiekviena intervencija sveikatos srityje, įskaitant tyrimus, turi būti atliekama laikantis atitinkamų profesinių pareigų ir standartų“.¹³⁶ Sąvoka „profesiniai standartai“ rodo, kad šis straipsnis netaikomas kitiems asmenims, nedirbantiems sveikatos apsaugos sistemoje, kurie esant tam tikrai situacijai gali būti pakviesti atlikti medicininius veiksmus. Bet kokia intervencija neturi prieštarauti įstatymams ir profesinėms taisyklėms. Nors įvairiose šalyse profesinių standartų, išipareigojimų ir elgesio taisyklių esmė nėra vienoda, tačiau pagrindiniai medikų praktinės ir mokslinės veiklos principai yra taikomi visose šalyse. Mokslinius tyrimus biomedicinoje atliekančių mokslininkų ir gydytojų kompetencija turi būti nustatoma pirmiausiai pagal mokslo žinias ir klinikinę patirtį, atitinkančią profesiją ar specialybę. Profesinius standartus ir patirtį lemia šiuolaikinis mokslo pažinimo lygis – reikalavimai auga vykstant mokslo pažangai, tobulėjant biomedicinai ir biotechnologijai bei atmetant neatitinkančius mokslo lygio tyrimų metodus. Būtina atkreipti dėmesį, kad nustatant profesinius standartus biomedicinos moksle, nereikalaujama tam tikro veikimo būdo, kaip vienintelio galimo – pripažinta medikų praktika nevaržo galimybės rinktis tinkamą intervencijos variantą, tokiu būdu suteikiama metodo bei technikos pasirinkimo laisvė.

¹³⁴ Lietuvos Respublikos biomedicininį tyrimų etikos įstatymas // ten pat.

¹³⁵ Lietuvos Respublikos Sveikatos apsaugos ministro įsakymas „Dėl leidimų atlikti klinikinius vaistinių preparatų tyrimus išdavimo, tyrimų atlikimo ir kontrolės tvarkos aprašo patvirtinimo // ten pat.

¹³⁶ Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija) // ten pat.

6.3 Asmens privataus gyvenimo apsauga

Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 12 straipsnis skelbia, kad „niekas neturi patirti savavališko kišimosi į jo asmeninį ir šeimos gyvenimą, jo buto neliečiamybę, susirašinėjimo slaptumą, kėsینimosi į jo garbę ir orumą. Kiekvienas žmogus turi teisę į įstatymo apsaugą nuo tokio kišimosi arba tokių pasikėsинimų“.¹³⁷ Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos 10 straipsnis reglamentuoja privataus gyvenimo apsaugą, nurodydamas, kad „kiekvienas turi teisę į pagarbą privačiam asmens gyvenimui, susijusiam su informacija apie jo ar jos sveikatą“.¹³⁸ Vadinasi, nors mokslininkas ir turi teisę atliekant tyrimą, pacientui sutikus, naudoti jo asmens duomenis, tačiau mokslininko teisė keistis ir skleisti informaciją apie tiriamojo asmens privataus gyvenimo faktus yra ribota. Konfidencialumo principas įtvirtintas ne tik Konvencijos 10 straipsnyje, bet ir Lietuvos Respublikos biomedicininiių tyrimų įstatymo 9 straipsnyje,¹³⁹ kurio antrame punkte išsamiai paaiškinama, kad nekonfidenciali informacija, kurią galima skelbti yra tokia, kurią paskelbus nebus galima identifikuoti tiriamojo asmens. Reikia pasakyti, kad asmens sveikatos duomenys sudaro ypatingų duomenų grupę, kurių apsaugą ir naudojimą reglamentuoja specialios taisyklės.¹⁴⁰ Mūsų manymu, biomedicininio tyrimo tikslas, uždaviniai, tyrimo protokolas turėtų būti vieši, prieinami visuomenei, kad būtų išvengta tyrimo neskaidrumo, tačiau visa informacija tiesiogiai liečianti tiriamąjį asmenį, jo asmens duomenys ir privataus gyvenimo faktai turi būti konfidencialūs ir neplatunami. Tiriamojo asmens konfidencialumas yra būtina biomedicininio tyrimo atlikimo sąlyga, taip pat ribojanti mokslo laisvę biomedicinoje. Konfidencialūs turi būti tiek asmens individualūs duomenys, tiek ir gydymo eigoje gauti duomenys. Ši sąlyga yra išlaikoma tiriamojo asmens duomenis koduojant, kuri klinikiniuose tyrimuose paprastai yra savaimė suprantama, tačiau epidemiologiniuose ar genetiniuose tyrimuose šią sąlygą išlaikyti tampa labiau problemiška. Čia pasitaiko, kad nors ir užtikrinant atskiro asmens anonimiškumą, tačiau publikuojant ar kitaip skelbiant tyrimo duomenis, gali būti pažeistas privatumas ar atskleista informacija apie tam tikrą ribotą žmonių grupę. Asmens privataus gyvenimo apsaugą reglamentuoja Lietuvos Respublikos asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas, kurio tikslas – „ginti žmogaus privataus gyvenimo neliečiamumo teisę tvarkant asmens duomenis“.¹⁴¹ Pagal šį įstatymą asmens duomenys tai „bet kuri informacija, susijusi su fiziniu asmeniu – duomenų subjektu, kurio tapatybė yra žinoma arba gali būti

¹³⁷ Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // ten pat.

¹³⁸ Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija) // ten pat.

¹³⁹ Lietuvos Respublikos biomedicininiių tyrimų etikos įstatymas // ten pat.

¹⁴⁰ Žmogaus apsaugos automatizuotai apdorojant asmens duomenis konvencija //

<http://www.ada.lt/images/cms/File/Teises%20aktai/ES%20ir%20ET%20dokumentai/1.pdf>; prisijungimo laikas: 2008-11-16.

¹⁴¹ Lietuvos Respublikos asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas // ten pat.

tiesiogiai ar netiesiogiai nustatyta pasinaudojant tokiais duomenimis kaip asmens kodas, vienas arba keli asmeniui būdingi fizinio, fiziologinio, psichologinio, ekonominio, kultūrinio ar socialinio pobūdžio požymiai“.¹⁴²

Nors konfidencialumo principas yra būtina sąlyga, užtikrinanti tiriamojo asmens privataus gyvenimo apsaugą, pažymėtina, kad esant tam tikroms priežastims ir sąlygoms šio principo gali būti nesilaikoma. Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos 26 straipsnyje nurodytos priežastys ir sąlygos, kurioms esant ribojamas naudojimas savo teisėmis (taigi ir konfidencialumu) – tai ribojimai, kurie „yra būtini demokratinėje visuomenėje visuomenės saugumo, nusikalstamumo prevencijos, visuomenės sveikatos apsaugos arba kitų žmonių teisių ir laisvių apsaugos labui“.¹⁴³ Pavyzdžiui, teismas gali liepti atlikti tyrimą, norint išsiaiškinti, kas padarė nusikaltimą arba norint nustatyti giminystės ryšį. Pirmuoju atveju konfidencialumo principo bus nepaisoma, siekiant mažinti nusikalstamumą, antruoju – išimtinai siekiant apsaugoti kitų žmonių teises.

Apibendrinami asmens privataus gyvenimo apsaugą sąlygojančio konfidencialumo principo įtaką mokslo laisvės biomedicinoje riboms, darome išvadą, kad mokslininko laisvė atlikti biomedicininį tyrimą nėra absoliuti. Ją riboja tiriamojo asmens teisė į privataus gyvenimo bei asmens duomenų apsaugą, kuri taip pat nėra absoliuti. Šią tiriamojo asmens teisę riboja pavojus visuomenės saugumui, visuomenės sveikatai bei kitų žmonių žmonių teisėms ir laisvėms.

¹⁴² Ten pat.

¹⁴³ Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija) // ten pat.

IŠVADOS

1. Mokslo laisvė kaip teisės kategorija teisės doktrinoje yra mažai nagrinėta tema, reikalaujanti daugiau ir išsamesnių tyrinėjimų, kurie padėtų geriau spręsti su mokslo laisvės reglamentavimu biomedicinoje susijusias praktines problemas.
2. Mokslo laisvės turinys iki šiol yra neaiškus. Dėl mokslo laisvės neapibrėžtumo susidarė prielaidos atsirasti teisiniams ir praktiniams neaiškumams mokslo laisvės reglamentavimo srityje. Mokslo laisvės biomedicinoje teisinio reglamentavimo „tuštuma“ atsirado iš esmės dėl teisėkūros lėtumo ir nelankstumo, palyginti su sparčiu gyvybės mokslų vystymosi tempu.
3. Mokslo laisvė paprastai suprantama kaip mokslininko teisė laisvai atlikti mokslinius tyrimus bei tiriamojo asmens teisė naudotis mokslo pažanga ir jos praktinio taikymo laimėjimais.
4. Mokslininko teisė atlikti biomedicininį tyrimą nėra absoliuti. Ją riboja laisvas informuoto asmens sutikimas dalyvauti tyrime, mokslininkui keliami profesiniai reikalavimai ir standartai, tiriamojo asmens privataus gyvenimo apsauga, kitos pagrindinės teisės ir laisvės.
5. Tiriamasis asmuo ir visa visuomenė turi teisę naudotis mokslo pažangos vaisiais. Įgyvendinant šią žmogaus teisę biomedicinoje, įgyvendinama visa eilė kitų svarbių tarptautinių teisių: teisė į sveikatos apsaugą, tobulėjimą, adekvačius gyvenimo kokybės standartus, teisė į informaciją ir švietimą. Priemone apsaugoti asmens teises ir laisves nuo nekontroliuojamos mokslo laisvės, nūdienos globalizacijos laikais privalo būti mokslo laisvę ribojančios tarptautinės teisės normos.
6. Kadangi šių dienų moksle praktiškai neįmanoma, kad mokslinį tyrimą vykdytų ir sprendimą priimtų vienas mokslininkas, tikroju mokslo laisvės subjektu reikėtų laikyti ne individualų mokslininką, o mokslinę tiriamąją veiklą atliekantį mokslininkų kolektyvą ar grupę, ir teisiškai reglamentuoti jo subjektines teises ir pareigas. Nė vienas mūsų nagrinėtas tarptautinis teisės dokumentas nereglamentuoja biomedicininių tyrimų laisvės kaip kolektyvinės teisės. Nesant vieningo sutarimo tarpvalstybiniu lygiu dėl mokslo laisvės subjekto, kyla su mokslo laisvės reglamentavimu biomedicinoje susijusių teorinių ir praktinių problemų.
7. Mokslo laisvę vertinant kaip esminį teisės principą, šio principo neabsolūtumą rodo Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos nuostatos, labiau išryškinusios mokslo laisvės ribas biomedicinoje. Tačiau šios Konvencijos ir jos protokolų nuostatos galioja tik Konvenciją ratifikavusiose valstybėse ir, kol kas nėra nustatyta jokių kriterijų, ribojančių mokslo laisvę, kuri dėka spartėjančio biotechnologijos progreso gali atverti galimybes pritaikyti mokslo, prieštaraujančio prigimtinėms žmogaus teisėms, visuomenės gėriams ir keliančio grėsmę ateities kartoms, pasiekimus pasaulinėje praktikoje.

NAUDOTOS LITERATŪROS SĄRAŠAS

Įstatymai ir kiti teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija // Valstybės žinios. 1992, Nr. 33-1014.
2. Lietuvos Respublikos biomedicininį tyrimų etikos įstatymas // Valstybės žinios. 2000, Nr. 44-1247.
3. Lietuvos Respublikos mokslo ir studijų įstatymas // Valstybės žinios. 1991, Nr. 7-191.
4. Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas // Valstybės žinios. 2004, Nr. 115-4284.
5. Lietuvos Respublikos asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas // Valstybės žinios. 2003, Nr. 15-597.
6. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // Valstybės žinios. 2006, Nr. 68-2497.
7. Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija) // Valstybės žinios. 2002, Nr. 97-4258.
8. Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas // Valstybės žinios. 2002, Nr. 77-3290.
9. Tarptautinis politinių ir pilietinių teisių paktas // Valstybės žinios. 2002, Nr. 77-3288.
10. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija // Valstybės žinios. 2000, Nr. 96-3016.

Informacija internete ir specialioji literatūra

11. Europos Konstitucija // http://europa.eu/constitution/lt/ptoc16_lt.htm
12. Lietuvos Respublikos pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymo pakeitimo įstatymo projektas // <http://www3.lrs.lt/cgi-bin/getfmt?C1=e&C2=313089>
13. Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos protokolas dėl žmonių klonavimo uždraudimo // http://www.sam.lt/repository/dokumentai/teisine_informacija/konvencija_del_zmogaus_teisiu_ir_orumo_apsaugos_biologijos_ir_medicinos_taikymo_srityje.pdf
14. Additional protocol to the convention on human rights and biomedicine concerning biomedical research // http://www.ub.edu/recerca/Bioetica/Protocol_Biomedical_research.pdf
15. Explanatory report to the additional protocol to the convention on human rights and biomedicine concerning biomedical research // http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_co-

- [operation/bioethics/Activities/Biomedical_research/195%20ER%20recherche%20biomedical%20e.pdf](http://www.ada.lt/images/cms/File/Teises%20aktai/ES%20ir%20ET%20dokumentai/1.pdf)
16. Europos Parlamento ir Tarybos direktyva 2001/20/EB // http://ec.europa.eu/enterprise/pharmaceuticals/eudralex/vol-1/dir_2001_20/dir_2001_20_lt.pdf
 17. Žmogaus apsaugos automatizuotai apdorojant asmens duomenis konvencija // <http://www.ada.lt/images/cms/File/Teises%20aktai/ES%20ir%20ET%20dokumentai/1.pdf>
 18. Lietuvos Respublikos Sveikatos apsaugos ministro įsakymas „Dėl leidimų atlikti klinikinius vaistinių preparatų tyrimus išdavimo, tyrimų atlikimo ir kontrolės tvarkos aprašo patvirtinimo // http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=277308&p_query=&p_tr2=
 19. Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights // http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13177&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
 20. Universal Declaration on Bioethics and Human Rigts // <http://www.eubios.info/udbhr.pdf>
 21. Council of Europe Committee of Ministers. Recommendation No. R(90)3 of the Committee of Ministers to member states concerning medical research on human beings // <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=569941&SecMode=1&DocId=590274&Usage=2>
 22. World Medical Organization. Declaration of Helsinki (1964). *British Medical Journal* 1996; 313(7070): 1448-1449.
 23. Declaration of Helsinki // <http://ethics.iit.edu/codes/coe/world.med.assoc.helsinki.1975.html>
 24. World Medical Association Declaration of Helsinki 2000 // http://business.virgin.net/cdss.com/Declaration_of_Helsinki.pdf
 25. Declaration of Helsinki. Recommendations guiding physicians in biomedical research involving human subjects // <http://www.fda.gov/oc/health/helsinki83.html>
 26. World Medical Association Declaration of Helsinki. Recommendations guiding physicians in biomedical research involving human subjects // <http://www.ftsr.ulaval.ca/ethiques/DOH/1989.pdf>
 27. World Medical Association Declaration of Helsinki 2008 // <http://www.wma.net/e/policy/b3.htm>
 28. CEJA Report A – A-93. Patient Responsibilities // http://www.ama-assn.org/ama1/pub/upload/mm/369/ceja_aa93.pdf
 29. CEJA Report 1 – A-97. Waiver of Informed Consent of Emergency Room Research // http://www.ama-assn.org/ama1/pub/upload/mm/369/ceja_1a97.pdf

30. Conference on security and co-operation in Europe. Final Act Helsinki // <http://www.hri.org/docs/Helsinki75.html>
31. Report of the Experts' Meeting on The Right to Enjoy the Benefits of Scientific Progress and its Applications // http://shr.aas.org/article15/Documents/UNESCO_Experts%27%20Mtg%20report_2007.pdf
32. IAU Newsletter: Academic Freedom, University Autonomy and Social Responsibility . A statement by the International Association of Universities // <http://www.unesco.org/iau/newsletters/iaunew44.html>
33. Communication from the commission to the council, the european parliament, the economic and social committee and the committee of the regions. Life sciences and biotechnology-A strategy for Europe // http://europa.eu.int/eur-lex/en/com/cnc/2002/com2002_0027en01.pdf
34. Legal Regulations on the Advanced Science and Technology. Regulations on Life Science // <http://www.nistep.go.jp/achiev/ftx/eng/pol001e/html/pol001e5.html>
35. Budvytienė G. Įveikti sunkias ligas padės personaliai pagamintos tabletės // http://www.sicor.lt/lt/disp.php/lt/lt_publications_pub_25
36. Claude R.P. Science in the servis of human rights // http://shr.aas.org/article15/Reference_Materials/Claude_Science%20in%20the%20Service%20of%20HRs_Intro%20class.pdf
37. Doyal L. Informed consent: moral necessity or illusion? // http://qshc.bmj.com/cgi/content/full/10/suppl_1/i29
38. Editorial. Trials on trial. The Food and Drug Administration should rethink its rejection of the Declaration of Helsinki // <http://www.nature.com/nature/journal/v453/n7194/full/453427b.html>
39. Education and debate. For and against. BMJ 2000; 321:442-445.
40. Garland B. Neuroscience and the Law. Brain, Mind and the Scales of Justice. A Summary Report // <http://www.aaas.org/spp/sfrl/projects/neuroscience/Summary.pdf>.
41. Heidelberger M. The Presumptuous Metaphysics of Free-Will Disdainers // <http://www.uni-tuebingen.de/uni/f07/heidelberger/Heidelberger-FreedomANDScienceMGA221205.pdf>
42. Juškevičius J. Biotechnologijų iššūkiai: nuo bioetikos link bioteisės // Sveikatos mokslai. 2004, Nr. 3, P. 70-76.
43. Karlsson M.M. Ar istorija gali būti mokslas? // Kultūros barai. 2005, Nr. 7, P. 8.
44. Lewine R. The need to revise the Declaration of Helsinki // http://content.nejm.org/cgi/content/full/341/7/531?ijkey=fcefd18895f4d5368be01b60dd32ca2d290b5b05&keytype2=tf_ipsecsha
45. Lietuvių kalbos žodynas // <http://www.lkz.lt/dzl.php?12>

46. Magnusson R. Law, Religion and Biomedicine: Consensus or Conflict? // <http://www.austlii.edu.au/au/journals/MqLSymp/2006/6.html>
47. Nicholson R. Informed consent // Br Med J (Clin Res Ed). 1986, No. 293(6554), P. 1099.
48. Priddy R. Scientific “Freedom” and group interest//Science limited // <http://home.no.net/rrpriddy/lim/6.html>.
49. Raatikainen P. The scope and limits of value-freedom in science // <http://www.helsinki.fi/collegium/eng/Raatikainen/VALUEFR.pdf>
50. Rogers A., Durand de Bousingen D. Bioetika Europoje. – Vilnius: Kultūros leidykla, 2001. P. 263.
51. Santosuosso A, Sellaroli V, Fabio E. What constitutional protection for freedom of scientific research? // Journal of Medical Ethics. 2007, Nr. 33, P. 342-344.
52. Smith II G.P. Human Rights and Biomedicine. – The Hague: Hardbound, 2002. P. 2-3.
53. Wolinsky H. The battle of Helsinki: Two troublesome paragraphs in the Declaration of Helsinki are causing a furore over medical research ethics // European Molecular Biology Organisation Reports 2006; 7(7): 670-672.

SANTRAUKA

MOKSLO LAISVĖ KAIP TEISĖS KATEGORIJA IR JOS YPATUMAI BIOMEDICINOS KONTEKSTE

Raktiniai žodžiai: mokslas, mokslo laisvė, moksliniai tyrimai, biomedicina, teisė, biotechnologija.

Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje ypač suklestėjo vadinamieji „gyvybės mokslai“, jų tarpe ir medicina. Šiame procese galime išvelgti mažiausiai du probleminius aspektus – kaip biotechnologijų vystymasis įtakoja teisinę sistemą apskritai, ir kokia yra visuomenės galimybė pasinaudoti mokslo pasiekimais? Sunku nuspėti, kur nuves intensyvūs tyrinėjimai gyvybės mokslų srityje, todėl būtinos diskusijos ir išsamūs tyrinėjimai mokslo laisvės teisinio reglamentavimo tema. Publikacijų šia tema – ir tai dažniausiai tik filosofinėje plotmėje – tarptautinėse duomenų bazėse skelbia vos keletas Lietuvos ir užsienio mokslininkų. Mes išskirtume tris esmines problemas, susijusias su mokslo laisvės kaip teisės kategorijos neapibrėžtumu: mokslo laisvės ribų teisinio reglamentavimo problema, mokslo laisvės biomedicinoje tapatinimo su teise (laisve) problema, mokslo laisvės biomedicinoje tapatinimo su esminiu principu problema. Mokslo laisvės kaip teisės kategorijos ypatumų biomedicinoje analizės būtinumas ir praktinis aktualumas sąlygojo mūsų darbo tyrimo objekto pasirinkimą.

Mūsų darbo **objektas** – mokslo laisvės teisinis reglamentavimas.

Darbo **tikslas** – išanalizuoti ir įvertinti mokslo laisvės kaip teisės kategorijos ypatumus biomedicinos kontekste.

Tyrimo uždaviniai:

- 1) atskleisti mokslo laisvės turinio problemišumą;
- 2) atskleisti mokslo laisvės kaip teisės kategorijos sampratą;
- 3) atskleisti mokslo laisvės teisinius aspektus mokslininko ir tiriamojo asmens atžvilgiu;
- 4) įvertinti mokslo laisvės subjekto problemišumą;
- 5) atskleisti mokslo laisvės ypatumus ir ribas biomedicinoje.

Siekdami darbo tikslo, kompleksiskai naudojome šiuos **tyrimo metodus**: lingvistinį, literatūros šaltinių analizę, teisinių dokumentų analizę, lyginimo, genetinį, istorinį lyginamąjį, apibendrinimo metodus.

Išanalizavę mokslo laisvę kaip teisės kategoriją ir įvertinę jos ypatumus biomedicinoje, suformulavome **išvadas**:

1. Mokslo laisvė kaip teisės kategorija teisės doktrinoje yra mažai nagrinėta tema, reikalaujanti daugiau ir išsamesnių tyrinėjimų, kurie padėtų geriau spręsti su mokslo laisvės reglamentavimu biomedicinoje susijusias praktines problemas.
2. Mokslo laisvės turinys iki šiol yra neaiškus. Dėl mokslo laisvės neapibrėžtumo susidarė prielaidos atsirasti teisiniams ir praktiniams neaiškumams mokslo laisvės reglamentavimo srityje. Mokslo laisvės biomedicinoje teisinio reglamentavimo „tuštuma“ atsirado iš esmės dėl teisėkūros lėtumo ir nelankstumo, palyginti su sparčiu gyvybės mokslų vystymosi tempu.
3. Mokslo laisvė paprastai suprantama kaip mokslininko teisė laisvai atlikti mokslinius tyrimus bei tiriamojo asmens teisė naudotis mokslo pažanga ir jos praktinio taikymo laimėjimais.
4. Mokslininko teisė atlikti biomedicininį tyrimą nėra absoliuti. Ją riboja laisvas informuoto asmens sutikimas dalyvauti moksliniame tyrime, mokslininkui keliami profesiniai reikalavimai ir standartai, tiriamojo asmens privataus gyvenimo apsauga, kitos pagrindinės teisės ir laisvės.
5. Tiriamasis asmuo ir visa visuomenė turi teisę naudotis mokslo pažangos vaisiais. Įgyvendinant šią žmogaus teisę biomedicinoje, įgyvendinama visa eilė kitų svarbių tarptautinių teisių: teisė į sveikatos apsaugą, tobulėjimą, adekvačius gyvenimo kokybės standartus, teisė į informaciją ir švietimą. Priemone apsaugoti asmens teises ir laisves nuo nekontroliuojamos mokslo laisvės, nūdienos globalizacijos laikais privalo būti šią laisvę ribojančios tarptautinės teisės normos.
6. Kadangi šių dienų moksle praktiškai neįmanoma, kad mokslinį tyrimą vykdytų ir sprendimą priimtų vienas mokslininkas, tikroju mokslo laisvės subjektu reikėtų laikyti ne individualų mokslininką, o mokslinę tiriamąją veiklą atliekantį mokslininkų kolektyvą ar grupę, ir teisiškai reglamentuoti jo subjektines teises ir pareigas. Nė vienas mūsų nagrinėtas tarptautinis teisės dokumentas nereglamentuoja biomedicininių tyrimų laisvės kaip kolektyvinės teisės. Nesant vieningo sutarimo tarpvalstybiniu lygiu dėl mokslo laisvės subjekto, kyla su mokslo laisvės reglamentavimu biomedicinoje susijusių teorinių ir praktinių problemų.
7. Mokslo laisvę vertinant kaip esminį teisės principą, šio principo neabsolūtumą rodo Europos žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos nuostatos, labiau išryškinusios mokslo laisvės ribas biomedicinoje. Tačiau šios Konvencijos ir jos protokolų nuostatos galioja tik Konvenciją ratifikavusiose valstybėse ir, kol kas nėra nustatyta jokių kriterijų, ribojančių mokslo laisvę, kuri dėka spartėjančio biotechnologijos progreso gali atverti galimybes pritaikyti mokslo, prieštaraujančio prigimtinėms žmogaus teisėms, visuomenės gėriams ir keliančio grėsmę ateities kartoms, pasiekimus pasaulinėje praktikoje.

SUMMARY

FREEDOM OF SCIENCE AS A CATEGORY OF LAW AND ITS PECULIARITIES IN BIOMEDICINE

Key words: science, freedom of science, research, biomedicine, law, biotechnology.

There are at least two aspects of this problem—how the development of biotechnologies influences law, and what the opportunities of society to enjoy the benefits of scientific progress and its applications are. Freedom of science as a category of law has been analyzed very little. There are few scientific publications regarding this subject. Freedom of science as a legal category is therefore not adequately regulated and cannot sufficiently provide the legal basis for protecting society against adverse effects resulting from biomedical and technological development. Research in this field is required. We can point to three main problems associated with the regulation of the freedom of science: the problem of regulating the limits of the freedom of science, the problem associated with the conception of the freedom of science as a human right (freedom), and the problem concerned with the conception of the freedom of science as a fundamental principle.

The **object** of our study was the legal regulation of the freedom of science.

The **aim** was to analyze and evaluate the characteristics of the freedom of science in biomedicine.

The **tasks** of our study were to reveal the concept of the freedom of science as a category of law, to show its peculiarities and limits in biomedicine, to reveal the aspects of the freedom of science from the point of view of the scientist (scientific institution) and the investigated subject, and to identify the practical problems related to the regulation of the freedom of science in biomedicine.

We applied several **methods** in our research: analysis of scientific literature and linguistic, comparative, genetic, historical, and descriptive methods.

After analyzing the freedom of science and evaluating its peculiarities in biomedical research, we came to these **conclusions**:

1. Freedom of science as a category of law has obviously not been analyzed adequately and requires more careful and thorough study.
2. Freedom of science as a category of law is not adequately regulated yet. One of the reasons for such inadequate legal regulation of the freedom of science is that the law proceeds more slowly than the development of biomedicine and biotechnologies.

3. Freedom of science is often interpreted as the right of the scientist to perform research and the right of the investigated subject to enjoy the benefits of scientific progress and its applications.
4. The right (freedom) of the scientist to perform research is not absolute. It is restricted by the necessity to acquire informed consent from subjects participating in research, the requirement of scientific qualification and standards for all researchers in the biomedical field, confidentiality, and other rights of the people being investigated.
5. The equal and universal enjoyment of the right to benefit from scientific progress becomes even more crucial in view of the inherent link between the sharing of the benefits of scientific progress and the realization of many other human rights, such as the right to health, the right to education, and the right to information.
6. In modern-day science it is almost impossible for one researcher to perform the research. The subject of the freedom of science should therefore be not the individual scientist but the academic group of scientists. Neither of the aforementioned legal documents regulates freedom of science as a collective right, however.
7. The freedom of science as a fundamental principle is not absolute since its limits are defined by the standards of the Convention on Human Rights and Biomedicine and the Additional Protocols. The norms of the Convention and Protocols are obligatory only on the states that have ratified this document, however. There are no adequate criteria that would help define the limits of the freedom of science in order to protect society against adverse effects resulting from biomedical and technological development.